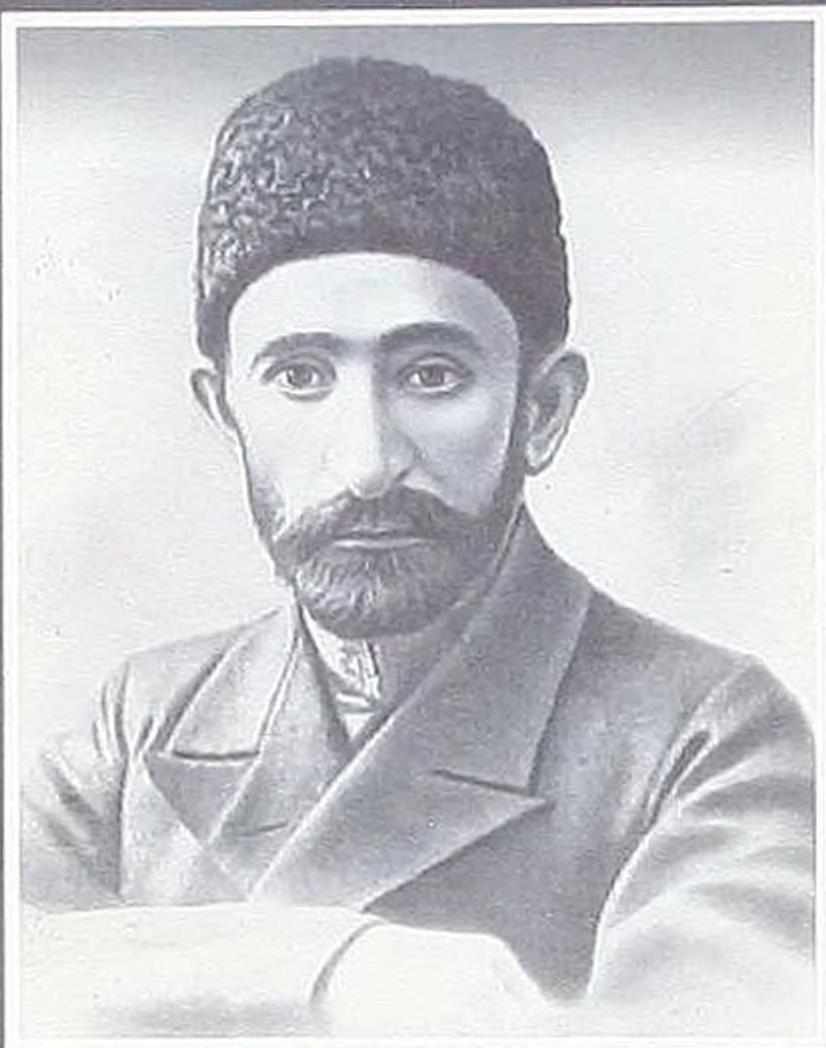

Tayyar Salamoğlu

M.Ş.SABİRİN
milli intibah ideali

Təyyar Salamoğlu

**M.Ə.Sabirin milli
intibah ideалı**

Bakı – 2015

BBK 5.2

T-2015

**Kitabın nəşrinə göstərdiyi mənəvi və maddi dəstək
üçün Sabirabad rayon sakini MƏNSİMOV MƏMMƏD
ADİL oğluna dərin minnətdarlığını bildiririk**

Elmi redaktoru: *Zaman Əsgərli,
filologiya üzrə elmlər
doktoru*

Rəyçilər: *Tahirə Məmməd
filologiya üzrə elmlər
doktoru, professor*

*Yaqub Babayev,
filologiya üzrə elmlər
doktoru*

Təyyar Salamoğlu
M.Ə. SABİRİN MİLLİ İNTİBAH İDEALI
"ORXAN" NPM, Bakı, 2015, 144 səh.

0502000001
T-651(03)2015 qrifli nəşr

TƏYYAR SALAMOĞLU (Təyyar Salam oğlu Cavadov) - ədəbiyyatşunas, tənqidçidir. Azərbaycan Yazarları Birliyinin üzvü, filologiya üzrə elmlər doktoru, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin professoru, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında AAK-nin Filologiya üzrə Ekspert Şurasının üzvü, Bakı Qızlar Universitetinin prorektoru (elmi işlər üzrə), 2013-cü ilin Prezident təqaüdçüsü, "Qızıl qələm" və "Araz" ali ədəbi media mükafatları laureati, "Kredo" qəzetinin, BQU-nun "Elmi əsərləri"nin redaksiya heyətinin üzvüdür.

1960-cı ildə Sabirabad rayonunun Mürsəlli kəndində anadan olmuş, 1981-ci ildə APİ-nin (indiki ADPU-nun) filologiya fakültəsini fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir. 1984-cü ildə aspiranturaya daxil olmuş, 1988-ci ildə "XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllerində Azərbaycan uşaq poeziyası" mövzusunda namizədlik, 2007-ci ildə "80-ci illər Azərbaycan romanı: janr təkamülü" mövzüsunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir.

"Pedaqoji mühit və uşaq ədəbiyyatı" (M.Məmmədov və Y.Babayevlə birlikdə, 1992), "Faciəli talelər (Azərbaycan repressiya və mühacirət şeirinə dair portret - oçerklər)" (1998), "Müasir Azərbaycan romanının poetikası (XX əsrin 80-ci illəri)" (2005), "Müasir Azərbaycan romanı: janr təkamülü (XX əsrin 80-ci illəri)" (2007), "Ən yeni Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri" (2008), "Tarixi və çağdaş ədəbi prosesə dair araşdırırmalar" (2009), «İsmayılov Şixlinin bədii nəşri» (2014) monoqrafiyalarının, "Ədəbi tənqid tarixinə dair portret - oçerklər" (2011, 2013), "Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı" (2012) adlı dərs vəsaitlərinin, «Azərbaycan ədəbiyyatının müasir problemləri»ndən bəhs edən elminəzəri və ədəbi-tənqid məqalələr toplusunun (2014), 150-dən artıq elmi məqalənin müəllifi, "Azərbaycan klassik uşaq ədəbiyyatı antologiyası", "Ömrü şərəflə yaşayanda..." (Y.Babayevlə birlikdə) kitablarının, "Ən yeni Azərbaycan ədəbiyyatı", "XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı", "Ədəbi tənqid tarixi" fənlərinə dair tədris proqramlarının tərtibçisidir.

Bir sıra beynəlxalq elmi konfransların iştirakçısıdır. Elmi məqalələri Rusiya, Türkiyə və b. xarici ölkələrdə çap olunmuşdur.

Ailəlidir. İki qızı, bir oğlu var.

*Bu kitabı Azərbaycan milli burjuaziyasının böyük nümayəndəsi
HACI ZEYNALABDİN TAĞIYEVİN
ölməz ruhuna ithaf edirəm*

“Sabir əfəndi MİLLƏTDƏN
ötrü çalışırdı. O, AŞIQ idi.

Abbas Səhhiət

“HOPHOPNAMƏ”nin
“əzəl müəbtədəsi” MİLLƏT
sözüidür.

Təyyar Salamoğlu

REDAKTORDAN

Yaxın və Orta Şərqi ədəbiyyatında Füzulidən sonra yeni poetik məktəbin banisi Sabirdir. Onun yaradıcılığı ilə Azərbaycan şeiri həm ideya-məzmun, bədii kamillilik, həm də forma-sənətkarlıq baxımından zənginləşərək milli poeziyanın inkişaf tarixində tamam təzə, türk-müsləman dünyasının hər tərəfindən görünən uca, əzəmətli bir zirvəyə yüksəlmişdir. Sabirin ədəbi fəaliyyəti ilə Azərbaycan estetik gülüş mədəniyyəti yeni boyalarla daha da əlvanlaşmış, ədəbiyyatda gülüşün təzə növləri, təravətli forma və üsulları meydana gəlmışdır. Elə buna görə də Sabir yaradıcılığı doğulduğu günlərdən müasirlərinin diqqətini cəlb etmiş, onun poeziyası bədii-estetik, ictimai-siyasi sanbal, vüsət baxımından dünya ədəbiyyatının çox tanınmış, görkəmli sənətkarları ilə bir müstəvidə, onlarla müqayisə edilərək qiymətləndirilmişdir: "Bizdə milli bədii təfəkkür öz epik zirvəsinə hələ Nizami ilə yüksəlir, lirika öz ideal kamiliyini Füzulidə dərk edir, satira – milli ictimai şur və intibah aktına Sabirdə çevrilir"; "Avropada Fransa inqilabı dövrünün böyük "Beynəlmiləl"ini Ejen Pot-

ye, Şərqdə rus inqilabı dövrünün böyük "Beynəlmiləl"ini isə Sabir yaratır"; "Tolstoy – rus inqilabının güzgüsüdür. Böyük beynəlmiləlçi və inqilabçı şair Sabir isə bütün Yaxın və Orta Şərqdə milli-inqilabi azadlıq hərəkatının güzgüsüdür: həm rus inqilabının, həm də İran və Türkiyə inqilablarının" (Yaşar Qarayev. Tarix: yaxından və uzaqdan. B.: "Sabah", 1996, s.258; 259; 261).

XX əsrin 70-ci illərində söylənən bu fikirlər əsaslı olmaqla bərabər, həm də Sabirin milli ədəbi-ictimai fikir, bədii-fəlsəfi düşüncə tarixində mövqeyini yenidən dəyərləndirmək üçün tədqiqatçılara ilham verir: sələflərinin elmi ənənələrini davam etdirən ədəbiyyatşunas alımların yeni nəslini də Sabir ırsınə böyük sevgi və həssashlıqla yanaşaraq şairin elmi tərcüməyi-halını, yaradıcılıq biografiyasını, klassik ədəbi ırsı, dünya ədəbiyyatı ilə əlaqəsini, novator keyfiyyətini daha dərindən izah və şərh edirlər.

T.Salamoğlunun "M.Ə.Sabirin milli intibah ideali" kitabında toplanmış məqalələri də böyük şairin poetik ırsınə yeni baxışın elmi ifadəsidir. Əlbəttə, şairin milli ideali – millətin azadlığı, xoşbəxt gələcəyi, əbədi diriliyi, dünyada tanınması barədə arzularına dair fikir və mülahizələr T.Salamoğlunun

elmi sələflərinin də (Ə.Mirəhmədov, A.Zamanov, M.Məmmədov, Y.Qarayev) kitablarında söylənmişdir. Onların hamısına, xüsusilə Y.Qarayevin fikirlərinə böyük saygı ilə yanaşan T.Salamoğlunun qənaətinə görə, Sabirin sovet dövrü tədqiqatçıları ideoloji tələblərlə bağlı "xalq" anlayışına birtərəfli yanaşdıqlarından mülkədarı, bəyi, burjuyu, taciri çıxdaş edərək əhalinin təkcə fəhlə, kəndli, çoban, əkinçi, dilənci qismini xalq saymış, beləliklə, Sabir şeirində xalq obrazı əsaslı elmi təhlildən kənardan qalmışdır: "Xalq" obrazının olmadığı, xalqın iştirak etmədiyi şeir Sabirdə yoxdur" (Y. Qarayev) Bu fikri mübahisəli hesab edən tədqiqatçı əsaslandırmağa çalışır ki, Sabir Azərbaycan türklərinin millət kimi formalasdığı dövrün – kapitalizm dövrünün şairidir. Bu fikrin təsdiqi kimi tənqid realist sənətkarların əksəriyyəti kimi o da xalqdan yox, əsasən millətdən danışır. Bu fikrin təsdiqi kimi təkcə bir faktı söyləmək kifayətdir ki, Sabir poeziyasında təxminən 100 (yüz) dəfə "millət" sözü işlənmişdir. Şairin elə şeiri vardır ki, orada "millət" sözü müxtəlif formalarda üç, dörd, hətta beş dəfə təkrar olunur. "Qaç at basdı", "Amma millət a" şeirlərində isə "millət" sözü bütün mətn boyu müvafiq misralarda yer alaraq ob-

razlaşır. "Xalq" sözü isə "Hophopnamə"da "millət" sözündən aşağı-yuxarı üç-dörd dəfə az işlənir. Deməli, Sabir şeirinin baş qəhrəmanı, doğrudan da, millətdir və buna görə də tədqiqatçının "millət" sözünü Sabir şeirinin "əzəl mübtədəsi" saymağı inandırıcı görünür. O millət ki, tərkibinə əhalinin bütün təbəqələri: kapitalisti və işçisi də, mülkədarı və kəndlisi də, ağası və nökəri də, xanımı və qulluqçusu da, oxumuşu və avamı da, möməni və dinsizi də, zorlusu və acizi də, qoçusu və yazığı da daxildir və bunların hamısı vətəndaşlıq şüurunun kasıblığı səbəbindən eyni dərəcədə cismani və mənəvi əsarətdə yaşayır. Məhz vətəndaşlıq şüurunun yoxluğuna görə dövlətli-əgniya kasibi insan yerinə qoymur, sərvət sahibi fəhlənin, mülkədar kəndlinin, din xadimi möminin avamlığından həzz alır. Laqeydlik və etinasızlıq o həddə çatır ki, fərdi maraq, şəxsi rifah millət mənafeyindən üstün tutulur, həmvətənlər "özgə" hesab edilir, millətin qarət edilməsi, düşmənlərə möhtac olması da "daş qəlbli insanların soyuq qanlarını" isidə, onları həyəcanlandıra bilmir:

Millət necə tarac olur olsun, nə işim var?

Düşmənlərə möhtac olur olsun, nə işim var?

*Qoy mən tox olum, özgələr ilə nədi karim?
Dünyavü cahan ac olur olsun, nə işim var?*

Sabir millətin əğniyاسını da, kasibini da ümumi vətəndaşlıq şüurunun yoxsulluğuna görə tənqid edir. O, cəmiyyətin ictimai-mədəni geriliyinə, siyasi savadsızlığına, tərəqqiyə biganəliyinə və bütün bunların yaratdığı komik düşüncəyə, komik vəziyyətə gülür. Bu gülüşün mahiyyətində hədəfə rəğbət, onun potensiyasına inam çaları da var. T.Salamoğlu bu mahiyyəti yaxşı duyur, ifadə edir və tanınmış ədəbiyyatşunas Yaşar Qarayevə istinadən doğru deyir ki, Sabirin millətə gülməsi – onun millətə sevgisindən qaynaqlanır. Lakin müəllif fikirlərini əsas-landırmaq istəyərkən kifayət qədər əsas-landırılmayan mülahizələr də söyləyir. Guya, "Sabir ifşa yox, tənqid edir" (s.23), "Sabirin tənqidini inkarçı tənqid deyildi" və s. (s.57).

Bu mülahizələrdə, əvvələn, tənqidini realizmın estetik təbiəti, sənətkar kredosu düzgün elmi şərhini tapa bilmir, ikincisi, Sabirin millət sevgisinin mahiyyəti tam açılmır. Belə görünür ki, tənqidini realistlər də maarifçi realistlər kimi milləti tərbiyalandirmək barədə düşünüblər. Mirzə Cəlil, məsələn, Xudayar bəyi, yaxud Şeyx Nəsrullahı, Sabir Məmdəlini

sevdiyi üçün tənqid edib? Bəs onların fərqi nə idi? Axi, milləti dəlicəsinə sevən tənqidi realistlər də yaxşı bilirdilər ki, bu millətin mədəni-siyasi tərəqqisinə biganə qalan, onun ictimai şüurunun oyanmasından qayğılanan, həyəcan keçirən, Sabirin milli idealının məğzini başa düşməyən, bu ideallara müxalif olan cahil "tirboyunlar", nadan "şışqarınlar", boşboğaz heyvərələr də var. Bu cür tiplər istər "ictimai yuxarılar" olsun, istər "ictimai aşağılar", Sabir gülüşünün təkcə ifşa yox, həm də məsxərə, lağ və rişxənd hədəfidir. Məsxərə və rişxənd isə məhvədici gülüşdür və həmişə nifrətdən doğur...

"Sabirin milli intibah idealı ("ictimai yuxarılar" a münasibət kontekstində)" məqaləsində irəli sürürlən tezislərin bir qismi mübahisəyə səbəb olmuş (bax: Tərlan Novruz. Sabırşunaslığa "töhvə". "Kaspı" qəzeti, 2014, 18 dekabr), buna görə də T.Salamoğlu "Sabırşunaslıq monopoliyadır mı?" məqaləsində "İctimai yuxarılar" məqaləsinə yenidən diqqət yetirib, həmkarının iradlarına münasibət bildirmişdir. Bununla belə, bəzi mübahisəli cəhətlərinə baxmayaraq T.Salamoğlunun fikirləri sovet dövrü sabırşunaslığındakı elmi-metodoloji yanlışlıqları aradan qaldırmaq, Sabirin tənqid-gülüş hədəflərini dəqiq mü-

əyyənləşdirmək, şairin bədii gülüşünün məhiyyətini düzgün aydınlaşdırmaq üçün perspektivlər açacaqdır.

“Sabir şeirinin dialoji məzmunu” məqaləsində “ikisəslilik” şairin satira sənətkarlığının orijinal göstəricisi hesab edilir. Doğrudan da Sabirin bir çox satirik şeirlərində inkarla təsdiq vəhdətdə təqdim edilir. Şair lazımsızı pişləyərkən eyni zamanda yaxşı – lazımlı haqqında təsəvvür yaradır; eybəcərliyi göstərməklə gözəlliyi təbliğ edir; elmə, təhsilə cahilanə baxışı göz öündə canlandırmaqla elmi, təhsili tərifləyir. Şairin satirik şeirlərində aydın görünən bu ideya-bədii keyfiyyətlər onun “Ata nəsihəti”, “Bilməm nə görüb dür bizim oğlan oxumaqdan”, “Ey fələk, zülmün əyandır”, “Ol gün ki, sənə xalıq edər lütf bir övlad”, “Tərpənmə, amandır, bala, qəflətdən ayılma” şeirlərinin təhlili əsasında sübuta yetirilir və müəllifin tədqiqatçılıq istedadını təsdiq edir.

“M.Ə.Sabir yaradıcılığı milli ədəbi tənqid müstəvisində” məqaləsində Azərbaycan romantik sənətkarlarından Ə.Hüseynzadə, A.Səhhət, A.Şaiq və məşhur tənqidçi F.Köçərlinin Sabir haqqında fikirləri təhlil edilir və sabırşünaslığın təşəkkülündə bu fikirlərin əhəmiyyəti qeyd olunur. Lakin tədqiqatçının mətləbi uzatması onu tədqiqat predmetindən azdaolsayıyındır. Məqalənin başlığı konkret

olaraq ədəbi tənqidin Sabirə münasibətindən danışılacağını vəd edir. Müəllif isə tənqidin mahiyyəti, "romantik tənqid" ifadəsi haqqında özünün, C.Məmmədquluzadə, Çexov, Qoqol barədə F.Köçərlinin mülahizələrini təhlilə cəlb etməklə mətləbdən kənarlaşır və tənqid "obrazlı inikas üsulunun formalarından biridir", "tənqidin metodologiyası elə tənqidin metodologiyadır" kimi xüsusi şərhə, izaha möhtac fikirlər söyləyir.

Kitabdakı məqalələrin hər birinin öz tədqiqat obyekti, təhlil predmeti var. Lakin onların hamısı üçün ümumi – ortaq məziyyət polemik ruhdur. Öz fikirlərini əsaslandırməq üçün T.Salamoğlu çox zaman özündən əvvəl deyilənləri də yada salmağı vacib sayır. Belə təhlil üsulu onun nəyi söyləmək istədiyini bildirməkdən başqa, necə söyləmək istədiyini də ortaya qoyur.

Bütövlükdə T.Salamoğunun "M.Ə.Sabirin milli intibah ideali" kitabı nə vaxtsa yazılıcaq sanballı bir monoqrafiyanın əsas tezislərinin şərhi təəssüratını oyadır. Həmin monoqrafiyanı ərsəyə gətirmək üçün müəllifə uğurlar arzulayıram.

Zaman ƏSGƏRLİ
23 fevral 2015-ci il

I MƏQALƏ

M.Ə.SABİR YARADICILIĞI MİLLİ ƏDƏBİ TƏNQİD MÜSTƏVİSİNDƏ

M.F.Axundzadə Azərbaycan ədəbi tənqidinin əsasını qoymuşdur. Ondan sonra milli ədəbi tənqidin irəliyə doğru hərəkətinə "Əkinçi", "Ziya" və "Kəşkül" qəzetləri təkan vermişdir. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri isə ədəbi tənqidimizin tarixində müstəsna mövqeyə malikdir. Bu mərhələni "özünəməxsusluqları ilə seçilən Azərbaycan tənqidü" kimi səciyyələndirən prof. Ş.Vəliyev tamamilə doğru yazır ki, "bu vaxt ədəbi tənqid ötən tarixi mərhələlərdəkinə nisbətən ictimai-fəlsəfi fikirlərlə daha sıx təmasda olur və bunun nəticəsində də ədəbi-bədii və poetik prosesdəki kardinal problemlərə fəal münasibəti ilə seçilirdi" [1, 9]. Bu mərhələdə F.Köçərli, S.Hüseyn, Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu kimi peşəkar tənqidçilər yetişmişdi. "Molla Nəsrəddin" və "Füyuzat" jurnalları ətrafında birləşən ədəbi qüvvələrin, H.Cavid, A.Sohhat, A.Şaiq kimi romantik sənətkarların ədəbi prosesə fəal müdaxilələrini də nəzərə alsaq, XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində

ədəbi tənqidin ümumi mənzərəsini təsəvvür etmək mümkündür.

Ədəbi-mədəni fikir tariximizin sözügedən mərhələsində tənqid estetik düşüncəni oyatmaq, onun irəliyə doğru hərəkətinə təkan vermək zərurətindən doğmuşdu. Yeni tipli ədəbiyyat uğrunda mübarizə, Azərbaycan ədəbiyyatının yol ayrıcında qalması tənqidin düşüncəni fəallaşdırmış, onun ədəbi prosesə fəal müdaxiləsini qəçiləməz etmişdi. F.Köçərli və S.Hüseyn kimi, Ə.Hüseynzadə və Ə.Ağaoğlunu da, "Molla Nəsrəddin"çilər kimi "Füyuzat"çıları da ədəbi tənqidə milli ədəbiyyatın problemləri gətirmişdi. İndiyə qədər ədəbiyyatşünaslıqda tənqidin fikir tariximizin bu mərhələsinin nümayəndələrinin estetik baxışlarındakı fərqlərdən daha çox danışılmış, bəzi hallarda onların ədəbi-elmi düşüncə sistemləri arasında "Çin səddi" çəkilmişdir. Fikrimizcə, sözü gedən mərhələnin ədəbi tənqidinin romantik və realist tənqid kimi təsnif edilib öyrənilməsi elmi-metodoloji baxımdan özünü doğrultmayan tendensiyadır. Bədii yaradıcılıq metodunun ədəbi tənqidin də yaradıcılıq metodu kimi düşünülməsinin necə acı nəticələr verdiyini keçən əsrin 20-30-cu illərinin ədəbi təcrübəsində aydın görmək olar. İkinci tərəfdən, müasir ədəbiyyatşünaslıq çox haqli

olaraq bədii düşüncə metodu ilə tənqidin düşüncə metodu arasında bərabərlik işarəsi qoymağın doğru olmadığını və heç cür özünü doğrultmadığını sübut edir [2, 155-165; 3, 5-32]. Ədəbi tənqidin elmi-nəzəri və metodoloji problemlərini ardıcıl şəkildə araşdırın professor R.Xəlilov (Ulusel) yazır: "Y.Surevtsev isə haqlı olaraq göstərir ki, "sərf bədii yaradıcılıq metodu olan sosialist realizmi tənqidə tətbiq edilə bilməz". Axi, məlum olduğu kimi, realizm (həmçinin sosialist realizmi) varlığın obrazlı inikas üsuludur, tənqid isə məhz bu inikas üsulunun formalarından biridir. Buna görə incəsənəti təhlil edən tənqidin metodu onun obyekti olan incəsənətin metodu ilə eyniləşə bilməz... Tənqidin metodologiyasını müəyyənləşdirməyə çalışarkən, hansı bir sahəninə metodologiyasını tənqidə tətbiq etməyə ehtiyac yoxdur. Çünkü tənqidin metodologiyası elə tənqidin metodologiyadır (burada "tənqid" ifadəsi sözün hərfi mənasında deyil, spesifik dörketmə üsulu kimi anlaşılır)" [2, 162-163].

Məsələnin başqa bir tərəfi də vardır. Ədəbi tənqidin konkret tarixi praktikası da onun metodologiyasını bədii yaradıcılığının metodologiyası ilə eyniləşdirməyi mümkün-süz edir. Məsələn, əgər tənqid tariximizdə

az qala daşlaşmaqda olan "romantik tənqid M.Hadi, A.Səhhət, H.Cavid və A.Şaiqin – mütərəqqi Azərbaycan romantizminin başlıca yaradıcılarının sənət görüşləri əsasında cərəyanlaşmışdır" [4, 132] mülahizəsini elmi həqiqət kimi qəbul etsək, o zaman, doğrudan da, romantik sənətkarın romantik tənqididə düşüncəyə, realist sənətkarın realist tənqididə düşüncəyə malik olduğunu da qəbul etməliyik. Bu tendensiyani da qəbul edəndə, nəzəri tərəfini bir yana qoysaq belə, ədəbi tənqid tariximizin bir sıra ciddi hadisələrini izah etmək mümkün olmur. İstər-istəməz düşünürük ki, madam, A.Səhhət, yaxud A.Şaiq romantik tənqididə düşüncənin nümayəndəsidir, onda onların realist sənətə, misal üçün, Sabirin yaradıcılığına verdikləri çox dəyərli elmi-estetik şərhlər hansı tənqididə düşüncəyə söykənir? Axı, A.Səhhət də, A.Şaiq də M.Ə.Sabirin yaradıcılığı timsalında realist sənətin problemlərini şərh edir və bədii düşüncə tariximizdə onun yerini dəqiq müəyyənləşdirirdilər [Bax.5, 232-244; 6, 282-283]. Əgər Ə.Hüseynzadənin tənqididə düşüncəsində ancaq romantik sənətə yer vardısa, onda onun "Molla Nəsrəddin" jurnalına, M.Ə.Sabirin yaradıcılığına, Tolstoy realizminə verdiyi təhlillər hansı düşüncə

metodundan qidalanırdı? [Bax: 7, 312-316; 8, 329-333; 9, 335-348]. Ən nəhayət, belə bir faktı da qeyd edək. S.Hüseyn "Ədəbi qeydlər" məqaləsində [10, s.204-207] M.Hadi və Sabir yaradıcılığını tipoloji təhlil müstəvisinə gətirərkən və onların ədəbi prosesdəki yerinə obyektiv və dürüst qiymət verərkən onun tənqididə düşüncəsini həm realist, həm romantik metoda bağlamaq özünü doğrulda bilərmi?

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan tənqidinin diqqət mərkəzində olan ədəbi simallardan biri, bəlkə də birincisi M.Ə.Sabir olmuşdur. Fikrimizcə, Azərbaycan ədəbi tənqidinin bu mərhələdə nə romantik, nə də realist tənqid kimi yox, məhz milli tənqid təcrübə olaraq "müştəqil yaradıcılıq tipi" (Ş.Vəliyev) (həm də bütöv) kimi ərsəyə gəldiyini M.Ə.Sabir yaradıcılığına elmi-estetik münasibətin təfərrüatlı şərhi ilə daha aydın təsəvvür etmək olar.

Məlum olduğu kimi, M.Ə.Sabir haqqında ilk mətbu məqalənin müəllifi Ə.Hüseynzadə olmuşdur. Ədəbiyyatşünaslıq kitablarında o, daha çox romantizmin nəzəriyyəçisi kimi qəbul və təqdim olunsa da, yaradıcılığına analitik elmi baxış onun sənət görüşlərinin hərtərəfli olduğunu aydın göstərir. Ə.Hüseynzadənin estetik konsepsiyasında dünyanın

həm romantik, həm də realist dərkinə eyni dərəcədə yer ayrıılırdı.

"Erməni vətəndaşlarımıza tövsiyə və ixtaratımız", "Molla Nəsrəddin" və "Dəbistan", "Tolstoyluq nədir" və s. məqalələri tənqidçinin realist sənət haqqında görüşlərinə aydınlıq gətirir və həyatı idrak və inikasın imkanları baxımından realist yaradıcılıq metodlarına verdiyi böyük dəyəri aşkarlayır.

Ə.Hüseynzadə realizmi, ilk növbədə, ictimai həyat hadisələrinə nüfuz və təsir gücünə görə dəyərləndirir. O, Tolstoy, Qoqol, Dikkens kimi dünya şöhrətli realistləri də, Vaqif, M.F.Axundzadə, C.Məmmədquluzadə, Sabir, Ə.Haqverdiyev, N.Nərimanov, S.M.Qənizadə və b. milli sənətkarların yaradıcılığını da bu kontekstdə dəyərləndirir. Həm realist, həm də romantik sənətə yüksək qiymət verməsi onun nəzəri görüşlərinin ziddiyətli cəhəti kimi izah oluna bilməz. Ə.Hüseynzadə hansı metodda yazılmışından asılı olmayaraq həqiqi sənət əsərinə estetik zövq mənbəyi və xalqın ictimai düşüncəsini irəli apara biləcək təsirli vasitələrdən biri kimi yanaşırırdı. Tənqidçiye görə, həqiqi sənətkar "öz millətinin dəfi-cəhlinə, kəsbi-maarif etməsinə, tərəqqisinə" çalışmalıdır. Məhz bu mənada 1905-ci il er-

məni-müsəlman qarşıdurması zamanı erməni ziyalılarını üzərlərinə düşən vəzifələri yerinə yetirməməkdə ittiham edir və "Erməni və təndaşlarımıza tövsiyə və ixtaratımız"¹ məqaləsində yazırıdı: "...Ancaq ermənilərin əhli-maarifi, mühərrirləri, ədibləri öhdələrinə tərtib edən vəzifəyi, iki millət arasında təlifi-beyn etmək² xüsusundakı müqəddəs vəzifəyi əsla ifa edəmmədilər, bu xüsusda hətta bəzilərinə bir həmaqət³ belə ariz oldu" [7, 314].

Tənqidçi məhz bu mövqedən "növrəsidəkan şüəramızdan Əli Əkbər Sabir" deyə böyük hörmətlə oxuculara təqdim etdiyi M.Ə.Sabirin "Erməni və müsəlman vətəndaşlarımıza" şeirini "Həyat" qəzetində dərc etmiş, haqqında danışdığını məqalədə isə həmin şeiri ictimai şüura təsir imkanlarına görə təbliğ və təqdir etmişdi: "...Növrəsidəkan şüəramızdan Əli Əkbər Sabir isə bu büğz və ədavətin və bu nifaqın və bunlardan irəli gələn nəhb və qarətin, qətl və qitalın bir cəhl və qəflət, bir zəlalət nəticəsi olduğunu xalqa bildirmək üçün fəryad edib duruyordu" [7, 313].

¹ İxtarat-xatırlatma.

² Təlifi-beyn etmək – orta hədd yaratmaq, razılığa gəlmək.

³ Həmaqət-axmaqlıq, səfəhlik.

A.Səhhət və A.Şaiq XX əsr Azərbaycan şeirində romantizm ədəbi cərəyanının aparıcı nümayəndələrindən olsalar da, bu, onların sənət görüşlərindəki birtərəfliliyə - ancaq romantik sənəti həqiqi sənət kimi qəbul və təbliğ etmək tendensiyasına gətirib çıxar-mamışdır. A.Şaiqin "Şairi-milli və möhtərəm Sabir əfəndi", A.Səhhətin "Sabir" məqalələri romantiklərin estetik konsepsiyasında realist sənətə böyük dəyər verilməsinin inkar edil-məsi mümkün olmayan dəlilləridir. A.Şaiq M.Ə.Sabiri ədəbiyyatımızı "qibə ediləcək bir hala" gətirən, dilimizi "xoşahəng və ədəbiyyata müsaid bir dil olduğunu bütün aləmə qarşı isbat edən" novator bir sənətkar kimi qiymətləndirir. A.Şaiqin M.Ə.Sabiri bütün islam aləmində məşhur olan, "vətəni-müqəddəsimizin sevimli və şərəfli övladı" və şairi kimi yüksək qiymətləndirməsi, "milli heysiyyət və şərəfimizi hifz etmək" naminə milləti ona qədir-qıymət qoymağa çağırması – "Sabirin əsərlərini təb etdirməyi" vətəndaşlıq vəzifəsi sayması elmi düşüncənin milli intibahə köklənməsinin göstəricisidir.

A.Səhhətin "Sabir" məqaləsi nəzəri dol-ğunluğu, ədəbi prosesə nüfuzun dərinliyi, söylənilən mülahizələrin obyektivliyi və sərrastlığı ilə daha ciddi maraq doğurur. Bu

məqalə, ilk növbədə, A.Səhhətin həqiqi sənətə baxışının təkmilləşməsini, irəliyə doğru inkişafını göstərmək baxımından əhəmiyyətlidir.

Burada söylənilən mülahizələr sənətin "hər şeydən müqəddəm hissiyyata tabe olması" ni tələb edən estetik görüşlərin çərçivəsindən çox kənara çıxmış, mükəmməl bir konsepsiyanın ifadə vasitəsi kimi ərsəyə gəlmışdır. Görünür, şairin sənət görüşlərinin inkişafında 1905-ci ildən keçən ("Təzə şeir necə olmalıdır" məqaləsinin yazıldığı vaxtdan) beş-altı illik müddətin böyük rolü olmuşdur. Bu müddət ərzində F.Köçərli ilə olan əlaqələri, "Molla Nəsrəddin" jurnalının nəşri, şeirdə realist təməyülün güclənməsi, Sabir, Mirzə Cəlil fenomenlərinin ortaya çıxması onun sənətə baxışlarına əsaslı təsir etmişdir.

Məqalədə A.Səhhət Sabir yaradıcılığını ictimai şüurun inkişafına göstərdiyi təsir, milli şüuru oyandırmaq baxımından, şair və millət, şair və onun vətəndaşlıq vəzifələri nöqteyi-nəzərindən yüksək qiymətləndirir və bu məsələnin ardıcıl elmi şərhini verirdi. Onun nəzərində Sabir "kor-kar ruhlarda milliyyət hissi və gözəl duygular oyanıran bir sənətkar" kimi qiymətli idi. Bu

mülahizədə Sabir şeirinin "kor-kar ruhlarda milliyət hissi" oyandırmaq gücünün xüsusi qabardılması estetik düşüncənin, bədii ədəbiyyatın ictimai şüura, milli varlığa təsir gücünün, başqa sözlə, sənətin həyata təsir və onu dəyişdirmək imkanına malik olmasına inanmağın əlaməti idi. A.Səhhət sənətkarın vətəndaşlıq ləyaqəti və borcundan söz açırdı. Sabir şeirini Firdovsi yaradıcılığı ilə müqayisədə qiymətləndirməsi, birinci halda, onun sənətkarlıq gücünü, istedadının qeyri-adiliyini, sənət dühasını aşkarlamaq məqsədi daşıyırdısa, ikinci halda, sənətkar və xalq, sənətkarın vətəndaşlıq missiyası kontekstini önə çəkirdi. Səhhət yazırıdı: "Bunlardan əlavə, Firdovsi kitabının hər beytini bir qızıl baha almaq ümidi ilə demişkən, Sabir əfəndi quru afərindən səva bir şey almayıcağını bildiyi halda yazmışdır" [5, 240]. Bu mülahizədə ədəbiyyatın ictimai amal uğrunda mübarizə məqsədi daşımıası kimi düzgün elmi qənaət əks olunmuşdur. Səhhət Sabir şeirində ictimai amal uğrunda mübarizənin başlıca məqsəd olduğunu, həm də bu məqsəd uğrunda mübarizənin dönəməzliyini və ardıcılığını da düzgün müşahidə etmişdir: "Sabir əfəndi millətdən ötrü çalışırdı. O, aşiq idi. Ondan gördüyü tən və ləndən, təkfir və təhqirlərdən,

yağış kimi üstünə yağan töhmət və nifrətlərdən əsla geri getməyib öz məsləkində kəmali-səbatı-əzmlə davam etdi və sevgili millətinə xidmətdən bir an qafil olmadı” [5, 240].

A.Səhhətin zamanında satira, ictimai satira anlayışları yox idi. Lakin o, Sabir şeirinin ictimai mənə daşıdığını, ictimai satira səviyyəsinə yüksəldiyini görə bilmışdı.

Səhhətin Sabir şeirini Firdovsi şeiri ilə müqayisəsi, üçüncü halda, onun yaradıcılığında “məzhəkə və məzah təriqi” ilə meydana çıxan tənqidin “həcvquluq”dan - şəxsi münasibətlərə söykənən tənqiddən ayrıldığını göstərməyə istiqamətlənir. Sabir şeirinin ictimai amalının və qarşısında duran vəzifənin dəqiq müəyyənləşdirilməsi Səhhətə bu yaradıcılıqdakı tənqidin mahiyətini da düzgün təyin etməyə imkan verir: “Bir də Sabir əfəndi ilə Firdovsinin başqa təfavütü var ki, o da həcvquluqdur. Artıq Sabir Firdovsidən burda ayrıılır. Sabir əfəndi millətdən ötrü çalışırdı... Müxtəsər, həcv deməklə hər kəsin fikrinə gələn əlfazi mərdudəni (qəbul edilməyən ifadələr, kobud sözlər mənasında – T.S.) heç vaxt şeirdə işlətməzdı. Hamid bəyin “İnsana vicdanı qədər peygəmbərlər, padşahlar belə mükafat edəməz” dediyi kimi, Sabir də o xidmətin

mükafatını ölüncəyə qədər öz vicdanından aldı” [5, 240].

“Sabir” məqaləsində şairin yaradıcılığının ədəbiyyatımızda tam yeni bir keyfiyyət mərhələsi olduğu doğru müəyyənləşdirilir və ədəbi prosesə ciddi təsir imkanlarından söz açılırdı. Sabirin Azərbaycan şeirində “böyük bir inqilab” yaratdığını vurğulayan Səhhət müasirlərinin də bu “inqilab”的 fərqinə vardıqlarını, bu şeirdəki qeyri-adiliyi duyduqlarını və onun təsir dairəsinə düşdükərini doğru müşahidə etmişdir: “O gözəl şeirlərini oxuyub anlayanlar, o gözəlliklərin zövqünə, fərqinə varanlar onları hifz etməyə həvəs etdilər. Şairlərimiz və yaxud mütəşairlərimiz¹ o şiveyi- mustəhzəndə² yazımağa, təqlidə başladılar. Daha bilmərrə köhnə üslub tərk olundu” [5, 233].

A.Səhhət Sabir satirasının novator mahiyət daşıdığını vurğulayır və bu sənətin hər hansı bir ədəbi təsirdən uzaq olduğunu və daha çox sənətkarın poetik istedadının gücү ilə ərsəyə gəldiyini göstərir: “Əsərlərində işlətdiyi ibarələr və yeni məzmunlar kimsəni təqlid deyil, məhz öz fikirlərinin nəticəsidir.

1. Mütəşair-şairlik iddiasında olan qafiyəpərdəz.
2. Müştəhzən-istehzəli.

Bununla demək istəyirəm ki, Sabir əfəndi müqəllid deyil, bəlkə də elə mücəddiddir ki, köhnə şeirlərlə yeni şeirlər arasında bir əşrlik qədər uçurum açdı ki, bir daha geri dönüb də o uçurumu atlanmağa kimsədə cürət və cəsarət qalmadı” [5, 233-234].

Bu fikirlər müəyyən mənada doğrudur. Lakin Səhhət Sabir yaradıcılığının novatorluğunu müəyyənləşdirərkən onu ədəbi ənənədən ayırır. Halbuki novatorluğu ədəbi ənənədən ayırmak olmaz. İstənilən halda hər hansı bir sənətdəki novatorluq ədəbi ənənəyə söykənir, onun üzərində yüksəlir. İstedad ənənədən galənə novator yanaşmanı şərtləndirir. Sabir satirası da istər məzmun, istərsə də forma baxımından klassik şeirə söykənir. Şair köhnə formaya öz istedadının gücü ilə yeni məzmun geyindirə bilirdi. Sabir satirasını klassik Şərq, Türk və Azərbaycan satirasının keçdiyi tarixi inkişaf yolundan ayrı düşünmək də məsələyə qeyri-elmi yanaşma olardı.

XX əsrin əvvəllərində M.Ə.Sabir yaradıcılığı haqqında mülahizə söyləyənlərdən biri də F.Köçərli olmuşdur. F.Köçərlinin ədəbi-tənqidî ırsini ardıcıl olaraq araşdırın K.Talibzadə 1978-ci ildə çap etdirdiyi “Sənətkarın şəxsiyyəti” kita-

bündəki "Firidun bəy Köçərlinin ədəbi-tənqidi görüşləri" məqaləsində Axundzadə tənqidi ilə müqayisədə Köçərli tənqidinin elmi-nəzəri baxımdan xeyli inkişaf etməsi, xüsusən, M.Ə.Sabir və C.Məmmədquluzadə yaradıcılığınə münasibətdə onun ədəbi-tənqidi fikrimizi xeyli irəli aparması ilə bağlı dəyərli və obyektiv mülahizələr söyləmişdir: "Həyata, müasirliyə çağırış, həyat hadisələrini cəsarətlə ədəbiyyata gətirmək tələbi F.Köçərlinin 1905-ci ildən sonrakı nəzəri mülahizələrinin əsasını təşkil edir. Əvvəlki illərdən fərqli olaraq, bu mülahizələr indi daha qəti, mükəmməl və aydın bir şəkil alır. Onun Sabir, Cəlil Məmmədquluzadə kimi dövrün mübariz tənqidi realistlərinin yaradıcılığına yüksək qiymət verməsi, "Molla Nəsrəddin" jurnalını və onun adı ilə bağlı olan ədəbi məktəbin nümayəndələrini yeni ədəbiyyatın ən qabaqcıl yaradıcıları kimi təqdim etməsi ədəbi prosesin aparıcı istiqamətini Köçərlinin necə düzgün təyin etdiyini göstərirdi" [11, 163]. Sonrakı araşdırmlarında isə nədənsə görkəmli alim bu əvvəlki qənaətlərini təkzib edən fikirlər irəli sürmüştür: "F.Köçərli Azərbaycan realizminin sonrakı mərhələləri haqqında da yazmış və fikir söyləmişdir. Lakin Axundov yaradıcılığına valehlik ona

realizmin yeni dövrdəki inkişafını görüb lazımlıca qiymətləndirməyə imkan verməmişdir. O, Axundovdan sonra yazış-yaradan realistləri ya öz müəllimlərinin təq-lidçisi kimi təqdim edir, ya da onun təsir dairəsində dolaşib ədəbiyyata cüzi yeniliklər gətirən sənətkarlar kimi göstərirdi. Məsələn, Köçərli Sabir realizmi ilə Axundov realizmi arasındaki fərqi görə və göstərə bilməmişdi” [4, 44].

Bu, doğrudan da, belə idimi?

Fikrimizcə, yeni əsrin başlanğıcında C.Məmmədquluzadə və Sabir yaradıcılığına diqqətini F.Köçərlinin bədii nəsrin və satiranın inkişafına diqqəti, realizmin yeni mərhələyə keçidini başa düşməsi, ən azı ədəbiyyatımıza iki fenomenal istedadın gəlişini görməsi kimi başa düşmək olar. Təqidçinin “Molla Nəsrəddin”, “Usta Zeynal”, “Sabir haqqında”, “Vəfati-şair” məqalələri bu cür düşünməyə tam əsas verir. Sabirin vəfati münasibətilə yazılmış “Vəfati-şair” məqaləsində F.Köçərli yazırıdı: “Mərhumdan bizim böyük təmənnalarımız var idi. Onun lisanından təzə sözlər, təzə fikirlər eşitmək istəyirdik”. Fikrimizcə, bu mülahizədə Sabir yaradıcılığının potensial imkanlarına, onun sənət yolunun yeniliyinə

ciddi işaretlər var. Sabir haqqında yiğcam məqaləsində böyük sənətkarın yaradıcılığını hələ öz sağlığında "güldürə-güldürə ağadan" və "ağlada-aglada güldürən" bir sənət kimi xarakterizə etməsi bizə əsas verir deyək ki, F.Köçərli ədəbiyyatımızda özünə yer edən bu cərəyanın mahiyyətini vaxtında başa düşüb qiymətləndirmişdir. "Usta Zeynal" hekayəsi ilə bağlı məqalədə o, C.Məmmədquluzadənin yaradıcılığı ilə rus yazarı Çexov yaradıcılığı arasında bir bağlılıq görür. Digər tərəfdən, ədəbi mühitin C.Məmmədquluzadənin yaradıcılığını, xüsusən "Usta Zeynal"ı "sükutla" qarşılıması təqnidçini narahat edir. F.Köçərli "Poçt qutusu", "Kişmiş oyunu" və "Usta Zeynal" hekayələrinin onda doğurduğu təəssürat əsasında ədəbiyyatımızda "müşahidə etdiyi həyatı canlı və anlaşıqlı dil ilə, Şərq yumorunun aydın xüsusiyyətləri ilə verə bilən" istedadlı bir sənətkarın gəldiyini xəbər verir. O, "sadalik, təbiilik və real həyata yaxınlığı"ı C.Məmmədquluzadə hekayələrinin əsas məziyyətləri hesab edir. Bu mülahizələr dürüst və həssas müşahidədən xəbər verir. Doğrudur, F.Köçərli C.Məmmədquluzadədən hələ təqidi realizmin böyük nümayəndəsi kimi danışır. Lakin F.Köçərlinin bu müşahidələri

və C.Məmmədquluzadə ilə Çexovun yaradıcılığı arasında oxşarlıq görməsi bizə əsas verir deyək ki, tənqidçi böyük sənətkarın yaradıcılığının realizmin yeni keyfiyyət mərhələsinin-tənqidini realizmin nümunəsi olduğunu başa düşmüştür. Onun tənqidini realizmin estetik prinsiplərinə bələd olması da bizim bu qənaətimizi möhkəmləndirən arqumentlər sırasındadır. "Nikolay Vasilyeviç Qoqol" məqaləsində o; böyük sənətkarın yaradıcılığını məhz tənqidini realizmin estetik prinsipləri əsasında şərh edir. Bu məqalədə F.Köçərli Qoqolu "həqiqətnəvis ədiblərin (realistlərin) babası və pişrəvi mənziləsində" olan böyük sənətkar kimi qiymətləndirir, onun rus ədəbiyyatındaki yerinə riyazi dəqiqliklə qiymət verəndən sonra Azərbaycan oxucusunu böyük yazıçının tərcümeyi-halı və əsas əsərlərinin - "Ölü canlar" və "Müsəttis" in ideya-estetik xüsusiyyətləri ilə tanış edir.

Lakin məqalənin bizim məqsədimizlə əlaqəli ən maraqlı yeri Qoqol realizminin xüsusiyyətləri ilə bağlı tənqidçinin gəldiyi qənaətlərdir. F.Köçərli yazır: "Qoqolun təbiət və xasiyyətində hər bir şeyin kunhünə göz yetirmək, mahiyyətinə baxmaq və hər bir şeyin gülünc tərəfini və istehzaya layiq

səmtini görüb-göstərmək vardır” [12, 212].

Bu mülahizədə tənqidi realizmə xas iki xüsusiyət ifadə olunmuşdur. Birincisi, “hər bir şeyin gülünc tərəfini və istehzaya layiq səmtini görüb-göstərmək” tənqidi realizm üçün vacib şərt olan “tənqidiliyi” önə çıxarır. O, Qoqol tənqidinin mahiyyətini açır və onu səciyyələndirən birinci əlamət kimi “Qoqolun təbiət və xasiyyətində hər bir şeyin kunhünə göz yetirmək, mahiyyətə baxmaq” xüsusiyətlərini tamamilə doğru fərqləndirir. Onun bu fərqləndirməsində realizmin görkəmli nəzəriyyəçilərindən biri kimi tanınan Y.Qarayevin bu realizm üçün müəyyənləşdirdiyi əsas şərtlərdən biri tam dəqiq ümumiləşdirilmişdir: “Tənqidi realizmdə “tənqidilik” keyfiyyətinin digər spesifik cəhəti isə odur ki, o, əvvələn, kəmiyyətə (ayrı-ayrı qüsurlara) qarşı çevrilmir, keyfiyyətə (ayrı-ayrı qüsurları doğuran vahid mahiyyətə, ictimai əsasın özünə) qarşı çevrilir” [13, 142].

F.Köçərli Qoqol realizmində “pərdənin altını açıq görmək”, bu pərdənin altındakı “əcayibat və qəraibata gülüb, bizi də guldürməsi” keyfiyyətini də dəqiq müşahidə edə bilmışdır. Çünkü tənqidi realizm nəzə-

riyyəsindən bizi yaxşı məlumdur ki, "gerçəklilik üzərindən pərdəni amansızcasına götürən" "Ölü canlar"dan (Qoqol) tutmuş ta "bütün və hər cür maskaları yırtan" L.Tolstoya qədər böyük rus realizmi, əsasən bu istiqamətdə davam etmişdir" [13, 142]. F.Köçərlinin Qoqolun pərdəni "zərifanə qalxızıb, altında olan əcayibat və qəraibata nazikanə gülməsi" kimi müəyyənləşdirdiyi estetik keyfiyyət tənqidinə realizmdə tendensiyalılığın gizli mahiyyət daşımاسını açıqlayıır.

F.Köçərlinin Sabir və C.Məmmədquluzadə, eləcə də Qoqol və Çexov yaradıcılığı ilə bağlı söylədiyi mülahizələr onun realizmin inkişaf mərhələlərinə dair ciddi elm-nəzəri biliyə sahib olduğunu göstərir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT:

1. Vəliyev Şamil. XX əsr Azərbaycan ədəbi tənqidində poeziya məsələləri (1895-1917). Bakı, "Elm", 2004.
2. Xəlilov Rahid. Tənqid – spesifik idrak hadisəsidir. Bax: Ədəbi tənqid (məq. möc.). Bakı, "Yazıcı", 1984.

3. Rahid S. Ulusel. Müasir Azərbaycan tənqidisi. Bakı, "Elm", 2009.
4. Talibzadə Kamal. Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixi. Bakı, "Maarif", 1984.
5. Abbas Səhhət. Sabir. M.Məmmədov. Azərbaycan ədəbi tənqidisi. Müntəxabat. Bakı, "Tural – Ə" NPM, 2002.
6. Abdulla Şaiq. "Şairi-milli və möhtərəm Sabir əfəndi". M.Məmmədov. Azərbaycan ədəbi tənqidisi. Müntəxabat. Bakı, "Tural – Ə" NPM, 2002.
7. Əli bəy Hüseynzadə. Erməni və təndaşlarımıza tövsiyə və ixtaratımız. M.Məmmədov. Azərbaycan ədəbi tənqidisi. Müntəxabat. Bakı, "Tural – Ə" NPM, 2002.
8. Əli bəy Hüseynzadə. "Molla Nəsrəddin" və "Dəbistan". M.Məmmədov. Azərbaycan ədəbi tənqidisi. Müntəxabat. Bakı, "Tural – Ə" NPM, 2002.
9. Əli bəy Hüseynzadə. Tolstoyluq nədir? M.Məmmədov. Azərbaycan ədəbi tənqidisi. Müntəxabat. Bakı, "Tural – Ə" NPM, 2002.
10. Seyid Hüseyin. Ədəbi qeydlər. M.Məmmədov. Azərbaycan ədəbi tənqidisi. Müntəxabat. Bakı, "Tural – Ə" NPM, 2002.

11. Talibzadə Kamal. Sənətkarın şəxsiyyəti. Bakı, "Yazıcı", 1978.
12. Köçərli Firidun bəy. Seçilmiş əsərləri. Bakı. Azərb. SSR EA nəşr., 1963.
13. Qarayev Yaşar. Realizm: sənət və həqiqət. Bakı, "Elm", 1980.

Azərbaycan Müəllimlər İnstitutu

Sabir - 150 Respublika elmi-praktik konfransın materialları ("Xəbərlər" in xiüsusü buraxılışı). Bakı, AMİ, 2012.

II MƏQALƏ

SABİRİN MİLLİ İNTİBAH İDEALI ("İCTİMAİ YUXARILAR" A MÜNASİBƏT KONTEKSTİNDƏ)

Mirzə Ələkbər Sabir çoxəsrlik poeziyamızın parlaq ənənələrini layiqinçə yaşatmaqla bərabər, ədəbiyyatımızı keyfiyyətcə yeni mərhələyə yüksəldərək onu ictimai məfkurə baxımından daha da zənginləşdirən söz ustası kimi geniş şöhrət tapmışdır. «Mola Nəsrəddin» jurnalı ətrafında formalaşmış ədəbi cərəyanın aparıcı simalarından olan mutəfəkkir şairin yüksək istedadla yaratdığı əsərlərinin başlıca mövzusunu mənəvi saflığa, mədəni yüksəlişə və maariflənməyə çağırış təşkil etmişdir.

Mirzə Ələkbər Sabirin 150 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamından.

Azərbaycan sovet ədəbiyyatşünaslığında milli tənqid realizmin obrazlar aləmi tipoloji cəhətdən iki qrupda təsnif edilmişdir:

"ictimai aşağılar" və "ictimai yuxarılar" (ifadələr Y.Qarayevindir – T.S.). Obrazların tipologiyasına uyğun olaraq tənqidin gülüş də mahiyyətçə iki növə ayrılmış, "ictimai aşağılar"a münasibətdə tənqidin gülüşün oyadıcı (başqa sözlə, tərbiyədici), "ictimai yuxarılar"a münasibətdə isə onun ifşa edici (başqa sözlə, öldürücü, məhvədici) xarakteri və mözmunu önə çəkilmişdir. "İctimai aşağılar"a "xalq" adı verilmiş, onların yaşamaq, ictimai və milli şürurca tərbiyələnib inkişaf etmək, son nəticədə özünü dərk edərək vətəndaş kimi yetişmək haqqı təsbit edilmişdir. Sovet ədəbiyyatşunaslığı xalqın ancaq "ictimai aşağılar"dan ibarət olması fikrinin ictimai, estetik və elmi şüura yeridilməsi üçün uzun və məqsədyönlü bir yol keçmişdir.

Xatırlamaq və ya xatırlatmaq yerinə düşər ki, sovet tənqid və ədəbiyyatşunaslığı proletar-sovet ədəbiyyatı uğrunda mübarizə apardığı ilk onilliklərdə ədəbi düşüncədə özünə yer alan "xalq" anlayışına sinfi məzmun verməyə çalışmış, xalqdan ümumi şəkildə danışmağı məqbul hesab etməmişdir. Misal üçün, 1920-30-cu illər tənqidinin aparıcı nümayəndələrindən biri olan Əli Nazim bir tərəfdən ədəbiyyatın ictimai hə-

yatdakı roluna münasibətdə sənətkarın "xalq-a xidmət" funksiyasını önə çəkir, digər tərəfdən isə sənətkarları "xalq məfhumunu ideallaşdırmaq"da günahlandıraraq "xalqın sinfi siması bəlli deyildir" – deyirdi. "Lakin biz xalqa müsavi (bərabər – red.) hüquqlu bir gözlə baxmırıq" deyən Əli Nazim ədəbiyyatı "proletar sinfinin rəhbərliyi ilə ortabab, muzdur və fəqir kəndlilərin sinfi ittifaqı"na xidmətə səsləyirdi. Bu, əslində, sovet ədəbiyyatşünaslığının 1920-30-cu illərdə dövriyyəyə buraxdığı ədəbiyyat siyasətinin ifadəsi idi. Siyasi rejimin bu siyasəti klassik irlə də birmənalı şəkildə tətbiq edilir, ədəbi-elmi qiymətləndirmədə sinfilik önə çəkilirdi. 1920-30-cu illər tənqidində və Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının sonrakı inkişaf mərhələlərində "Molla Nəsrəddin"çi sənətin "ictimai yuxarılar"a tənqid, "ictimai aşağılar"a rəğbatlı münasibəti öz estetik mənasından uzaqlaşdırılaraq sinfi ziddiyətlərin inikası zəminində təfsir edilmiş, məhz bu mənada Mirzə Cəlil, Sabir sənətində proletar ədəbiyyatına "estetik dayaqlar" tapılmışdır. Realist sənət nümayəndələrinin milli oyanış, milli özünüdərk və vətəndaşlıq qayələrindən güc alan estetik konsepsiyalarına "sinfilik" donu

geyindirilmişdir. Bütövlükdə Sabir və Mirzə Cəlil yaradıcılığını milli tənqidi realizmin zirvəsinə qaldıran estetik kamillik yox, aşağı təbəqələri müdafiə konteksti önə çəkilmişdir. Əli Nazim qəti bir qənaətlə yazırıdı: "Əgər Sabir bu gün sağ olsa idi, inqilabçı bir Azərbaycan şairi olacaq və Azərbaycan proletar ədəbiyyatının başında duracaqdı." Bu mülahizə yanlışdır. Sabir və Mirzə Cəlil XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında – tənqidi realizmində bir medalın iki üzü kimi idilər. Sabir sağ olmasa da, Mirzə Cəlil sağ idi və o, Azərbaycan proletar ədəbiyyatının və ya nəşrinin nəinki başında durmadı, heç onun sıra nəfəri də olmadı. Çünkü proletar ədəbiyyatı Sabir və Mirzə Cəlil yaradıcılığına təkan verən milli və demokratik zəmindən, həyatı əsasdan məhrum idi. Bununla belə, Azərbaycan sovet ədəbiyyatşüünashığının bütün sonrakı mərhələlərində Sabiri sos-realizmin astanasına qədər gətirib çıxarmaq tendensiyası davam etdi. Sabir irlisinin ədəbi-elmi qiymətləndirilməsində onu proletar ədəbiyyatına "yaxınlaşdırın" cəhətlərin önə çəkilməsi əsas meyar oldu. Fikrimizcə, görkəmli nəzəriyyəçi alim Y.Qarayevin Azərbaycan realizmini tipoloji cəhətdən araşdırın və onun ilk mükəmməl

təsnifini verən "Realizm: sənət və həqiqət" monoqrafiyasındaki aşağıdakı fikri ədəbiyyatşünaslığımızın sovet dövründə Sabirə verdiyi ən son və ümumiləşdirici qiymət kimi dəyərləndirmək olar: "XX əsr ədəbiyyatımızın böyük xadimləri Sabir və Mirzə Cəlil realizminin nailiyyətlərində artıq gələcək Qorki realizminin, bu günkü realizmin ən yaxın sələfini görürük" (*Qarayev Y. Realizm: sənət və həqiqət. Bakı. "Elm", 1980, s.239*).

Məsələ onda deyil ki, bu gün bu mülahizəni elmi həqiqət kimi qəbul etmək mümkün deyil, məsələ ondadır ki, XX əsr tənqidü realizminin, o cümlədən Sabir realizminin estetik prinsipləri və məzmunu müəyyənləşdiriləndə bütün hallarda bu tendensiya tədqiqatçılar üçün ilkin çıxış nöqtəsi olmuşdur.

Y.Qarayev yazırıdı: "Bu mənada "Xalq" obrazının olmadığı, xalqın iştirak etmədiyi şeir Sabirdə yoxdur. O, bəyi verəndə bəyin, burjuyu verəndə burjyun, ruhanini verəndə ruhanının dili ilə xalqdan söz açır. Yeninin mənəvi intibah tərcüməyi-halı burada həmişə köhnənin süqut və tənəzzül tarixçəsi ilə bir yerdədir" (*Qarayev Y. Realizm: sənət və həqiqət. s.221*).

Buradakı "xalq" anlayışının, başqa sözlə,

Sabirin "xalq" obrazının məzmunu "ictimai aşağılar" a tabe tutulur. Sabir şeirinin "yeni məzmunlu xəlqiliyi və partiyalılığı"nın burada "fəhlə və kəndli sinfinin bilavasitə özü"nün danışması ilə müəyyənləşdirilməsi də bunu sübut edir. Yuxarıdakı mülahizədə "xalq" a aid edilən "yeninin mənəvi intibahi" da ancaq "ictimai aşağılar"ı nəzərdə tutur. "Köhnənin süqut və tənəzzül tarixçəsi ilə" isə "ictimai yuxarılar" hədəfə alınır.

Sovet dövrü ədəbiyyatşünaslığımızın ən mühüm uğurlarından biri sayılan "Realizm: sənət və həqiqət" monoqrafiyasında Y.Qarayev Sabir yaradıcılığının estetik dəyərini aşağıdakı kimi qiymətləndirir: "Fəhlənin bürüjuya, kəndlilin mülkədara meydan oxumağa başladığı bir dövrün hərtərəfli inikası bu poeziyanı ümumxalq intibahının inikası olan bir poeziya hesab etməyə bizə haqq verir". Bu sitatda "ümumxalq intibahı" anlayışı cazibədar görünən də, ümumi kontekstdə onun ancaq "ictimai aşağılar"ı nəzərdə tutduğunu nəzərə alsaq, bu mənada Sabirin yaradıcılığını "ümumxalq intibahının inikası" kimi dəyərləndirmək onun ideya-estetik dəyərini azaldır və şairin həqiqi sənət idealının düzgün dərkinə mane olur.

M.Ə.Sabirin poeziyası milli intibah uğ-

runda mübarizədən doğulmuşdur. "Sabir millətdən ötrü çalışırdı" (A.Səhhət). A. Səhhətin "xalq" yox, "millət" anlayışını önə çəkməsi təsadüf deyildi. Heç sovet adəbiyyatşünaslığının "millət" yox, "xalq" anlayışını önə çəkməsi də təsadüf deyildi.

Sabirin poeziyası Azərbaycan xalqının millət kimi təşəkkülü və formalaşması dövrünün poeziyası idi. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan burjuaziyası yenicə formalaşmaqda idi. Millətin formalaşması üçün kapitalizmin inkişafı və bunun nəticəsi olaraq burjuaziyanın meydana çıxmazı, müxtəlif sosial təbəqələrin yaranması əsas amillərdən sayılır. Məlumdur ki, "kapitalizmin inkişafı, cəmiyyətin sinfi tərkibində baş vermiş dəyişikliklər, Azərbaycanın ayrı-ayrı əraziləri arasında iqtisadi birliyin yaranması, iqtisadi və mədəni mərkəzlərin yüksəlməsi kimi amillər vahid dili, mədəniyyəti, ərazisi, iqtisadi və mənəvi həyatı olan Azərbaycan xalqının burjua milləti kimi formalaşmasına səbəb oldu" (*Azərbaycan tarixi. Bakı. Azərnəşr, 1994, s.612-613*).

Millət kimi formalaşmaq üçün - bütün bu yuxarıda sadalananların həyata keçməsi üçün milli-mənəvi birlilik, yetkin ideoloji təfəkkür, başqa sözlə, milli şüurun formalaşması ən

əsas şərt idi. Fəlsəfi ədəbiyyatda göstərilir ki, "milləti təşkil edən əlamətlərdən biri kimi milli özünüdərkı də qeyd etmək lazımdır. Milli özünüdərk özünün bu və ya digər millətə mənsub olduğunu şüurlu olaraq anlamaqdır... Əslində millətin bütün obyektiv əlamətləri milli özünüdərk kimi subyektiv əlamətlə tamamlandıqda millətin mövcudluğundan, onun fəaliyyətindən danışmaq olar" (*İmanov H. Fəlsəfənin əsasları. Bakı. "Turan evi", 2007, s.381*).

Estetik düşüncə həmişə ictimai şüurun inkişafını qabaqlamışdır. XX əsrin ədəbi və mədəni fikir tarixində romantizm və tənqidi realizmin böyük yeri, ilk növbədə, milli şüurun formallaşması, milli intibah uğrunda aparılan aramsız mübarizə ilə və deməli, mahiyyətcə fəlsəfi ədəbiyyatda da göstərildiyi kimi, "millətin mövcudluğu", özünü təsdiq etməsi uğrunda mübarizə ilə dəyərlənir.

Sovet rejimi ideoloqlarının antiburjuaziya siyasəti xalqı millət kimi formalasdıracaq əsas dayaqlardan məhrum etməyə hesablanmışdı. Burjuaziya düşmən sınıf elan edilirdi və bunun mənası təkcə sınıfı antoqonizmdə, aşağı təbəqələrin mənafeyinin müdafiəsində axtarılmamalıdır. Cəmiyyətin istismar olunanlar və istismar edənlər

təbəqələrinə bölünməsində öndə dayanan "ictimai aşağılar"ın mənafeyi deyildi. Burada ancaq siyasi rejimin mənafeyi əsas götürüldürdü. Sovet rejimi yarandığı gündən antimilli xarakter daşıyırıldı. Burjuaziyanın ölümə məhkum edilməsi, "ictimai aşağılar"la "ictimai yuxarılar"ın qarşı-qarşıya gətirilib düşmən siniflər elan edilməsi milli birliyə mane olmaq siyasəti idi. Bu siyaset xalqın millət kimi formalaşmasının və deməli, öz milli varlığını dərk etməsinin qarşısını almağa yönəlmışdı.

"Füyuzat"çıların və ümumən romantiklərin sənət konsepsiyasındaki millət amili və burjuaziya təəssübkeşliyi isə mahiyyətçə milli birlik, milli harmoniya yaratmağa istiqamətlənmişdi.

İmzasını qoymuş miləl övraqı – həyatə,

Yox millətimin xətti bu imzalar içində – deyən romantik sənətin mübarizəsi milli varlıq uğrunda mübarizə idi. Sovet rejimi burjuaziaya qarşı "mühəribə"ni xalqı millət kimi formalaşdırmaq imkanından məhrum etmək üçün başlamışdı. Romantik estetik düşüncə bütün gücü ilə milli oyanişa, milli özünüdərkə köklənmişdi. Bu mənada romantik sənətlə:

Çeynənildi millətim, neylim, huquqi-əqdəsi?!

Ya ki, heç bir yerdə yoxdur hörməti, şəni, səsi –deyən realist sənət arasında heç bir “Çin səddi” yox idi. Lakin siyasi rejimə görə, bu “Çin səddi”nin olması vacib idi. Romantiklərin “burjuaziyanın ideoloqu”, realistlərin inqilabi-demokratik fikir carçıları kimi təqdim və təbliğinin siyasi-ideoloji əsasında imperiyanın öz sələfindən alaraq davam etdirdiyi “parçala və hökm sür” siyasəti dayanırdı.

Sovet ədəbiyyatşünaslığı hesab edir ki, “...fəhlə — Sabir poeziyasında artıq epizod və ünsür deyildi, “vətən” sözü ilə, “hürriyyət” sözü ilə yanaşı, “fəhlə” sözü də “Hophopnamə”də üç əsas mübtədadandan biri idi” (*Qarayev Y. Realizm: sənət və həqiqət*. s.224).

Müasir elmi düşüncə bu fikri həqiqət kimi qəbul edə bilməz. Fikrimizcə, “Hophopnamə”nin “əzəl mübtədası” “millət” sözüdür. Y.Qarayevin müstəqillik dövründəki araşdırmlarında müəyyən mənada bu fikir təsdiq olunur. Tədqiqatçı “Azərbaycan ədəbiyyatı: XIX və XX yüzillər” kitabında yazar: “Əlbəttə, Sabirdə “millət” obrazı həm də yuxarıda bir-bir xatırlatdığımız satirik-sosial nüsxələrin cəmindən yaranır və əslində, bütövlükdə “Hophopnamə” də elə “Millətnamə”dir” (s.378).

"Hophopnamə", doğrudan da, "Millətnamə"dir. Lakin Y.Qarayevin təfsirlərində bu anlayış öz həqiqi sosial məzmununa adekvat şəkildə yox, "xalq" anlayışının (özü də ancaq "ictimai aşağılar"dan ibarət xalq anlayışının) müstəqillik dövrünün düşüncəsinə uyğun olaraq "millət" anlayışı ilə mexaniki əvəzlənməsi şəklində işlənir. Y.Qarayev Sabirin "millət" anlayışının "burjuaziya və proletariat, bəylər və kəndlilər, tacirlər və sənətkarlar" (Azərbaycan tarixi. s.613) və başqa sosial təbəqələrin birliyindən ibarət bir toplum kimi təfsir etmir. 1920-30-cu illər tənqid "xalqa musavi hüquqlu bir gözlə" baxmadığı kimi, müasir ədəbiyyatşünaslıq da "millət" məfhumunu müxtəlif sosial təbəqələrin bərabər hüquqlu birliyi kimi təsəvvür edə bilmir. "Azərbaycan ədəbiyyatı: XIX-XX yüzillər" kitabında da müxtəlif sosial zümrələri təmsil edən obrazlar müsbət və mənfi qəhrəmanlar bölgüsünə yerləşdirilərək, mahiyyətcə "ictimai aşağılar" və "ictimai yuxarılar" kontekstini yenidən öne çıxarıır. Düşünürük ki, alimin Sabir satirasının sosial məzmununda "fəhlənin, kəndlinin mənəvi-əxlaqi bir hərəkət səviyyəsində dövrün şüur intibahında kəsb etdiyi ilkin mütəşəkkillik"dən söz açmasını,

burjuaziyadan isə "eyni bir ictimai ölüm və matəm mahnısı oxuyanların "vahid xoru" kimi yer almasını önə çəkməsi (Qarayev Y. Azərbaycan ədəbiyyatı: XIX və XX yüzillər. s.367-368) böyük şairin milli intibahı milli birlik şəklində təsəvvür etməsi həqiqətini yetərinçə kölgədə qoyur.

Sovet dövrü ədəbiyyatşünaslığının bütün mərhələlərində Sabir satirasının ifşa edici mahiyyəti önə çəkilmiş, "Hophopnamə" müəllifinin estetik idealına bu istiqamətdə elmi açılışlar verilmişdir.

"Azərbaycan ədəbiyyatı: XIX və XX yüzillər" kitabında Y.Qarayev yazır: "Sabirin cəmiyyətdəki "ölülər" dən ayrılıqda hər birinə həsr etdiyi şeirlər də hamısı bir yerdə bu cəmiyyəti hərtərəfli səciyyələndirir. Lakin onun elə şeirləri də var ki, şair bunlarda cəmiyyətin bütünlükdə "sütunları" ni seçib bir yerə yiğir (Mirzə Cəlildə, Üzeyir bəydə olduğu kimi) və onların hamısına birdən gülür. "Bir məclisdə on iki kişinin söhbəti" səhnəciyində belə "sütunlardan" 12-si bir yerdədir və hərə özünü bircə cümlə ilə elə səciyyələndirə bilir ki, bu 12 rəcəzdən, "monoloqdan", 12 "avtoxarakteristikadan" cəmiyyətin bir rəsmi, bir portreti yaranır. Sən demə, bu 12 kişi əslində, 12 lotu və 12 dələduz

imiş" (*Qarayev Y. Azərbaycan adəbiyyatı: XIX və XX yüzillər*. s.378-379).

Bizə çox qəribə və təaccüblü gəlir ki, Sabirin tənqid hədəfinə çevirdiyi müxtəlif sosial təbaqələrin nümayəndələrinə (vəkil, həkim, rövzəxan, molla, şair, avam, qəzetəçi və s.) "lotu" və "dələduz" yarlığı yapışdırından sonra görkəmli nəzəriyyəçi alim boyaları bir qədər də tündləşdirərək fikrini aşağıdakı kimi davam etdirir: "Lakin cəmiyyətdəki dələduzların Sabir satirasının aynasında görünən sərgisi yalnız yuxarıda cəm olan mafiyadan, böyük süfrə başına toplanan kiçik lotulardan ibarət deyildir". Alim "Hophopnamə"dəki "kübar", "mötəbər" sosial tipajın "tam olmayan siyahısı"na kafir "möminlər" və cahil "üləmalar", mundırlı nadanlar, alimi-biəməllər, lakey ərbablar və nökər millət vəkilləri, manqurt ziyahilar, məlun məmurlar, dumla şubədələri (?), "qlasnilar", "dərzi" çar nazirləri və alverçi şah və sultanları da əlavə etdikdən sonra yazır: "O da maraqlıdır ki, Sabir nəinki cəmiyyətin "sütunları"ni ifşa edirdi, üstəlik həmin saxta "sütunlar"a inananlara – sadəlövh və xəyalpərəst "məddahlar" a da satiralar həsr edirdi" (*Qarayev Y. Azərbaycan adəbiyyatı: XIX və XX yüzillər*. s.379).

Əlbəttə, adı çəkilən sosial tiplərin Sabir satirasında təqnid hədəfinə çevrilməsi mübahisə predmeti deyil. Fikrimizcə, cəmiyyətin ən müxtəlif təbəqələrinin nümayəndələrinə Sabirin "lotu", "dələduz" və "mafiya" qüvvələri səviyyəsində yanaşması və bütün bu təbəqələrin nümayəndələrini cəmiyyətin "ölülər"i və ölü qüvvələri elan edərək, onları ifşa hədəfinə çevirməsi fikri (məhz ifşa hədəfinə) o qədər də məntiqi səslənmir. Vulqar sosioloji təqnidin qoxusu gələn bu mülahizələr təqnid hədəfinə münasibətdə Sabirin estetik idealının məhiyyətini izah etmək gücündə deyil. Təqnidi realizmin "qəti inkar məzmunu" daşımıası fikri (Y.Qarayev) biza kifayət qədər mübahisəli görünür. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, təqnidi realizmdə təqnid hədəfinə münasibət — daha çox ona böyük sevgidən doğurdu. Bu mənada razılışmaq lazım gəlir ki, təqnidi realizmdə "...millətin naminə millətə söylənən "ölülər" xitabi əslində, ona dəhşətli bir "elani-eşq" idi!.. bu yalnız "gülə-gülə ağlamaq" yox, həm də "gülə-gülə sevmək" üsulu idi!.." (Y.Qarayev). Bu mülahizələr əslində, təqnidi realizmin təqnid hədəfinə münasibətini dəqiq ifadə edir. Ancaq sovet ədəbiyyatşunaslığı, çox vaxt müstəqil-

lik dövrünün ədəbiyyatşünaslığı da tənqidin realizmdə, o cümlədən Sabir yaradıcılığında tənqidin hədəfini düzgün müəyyənləşdirən də, sənətkarın tənqid hədəflərinə münasibətini sinfi mövqedən şərh edir. Tənqidin realizmdə “gülə - gülə sevmək” üsulu ancaq “ictimai aşağılar”a aid edilir. “İctimai yuxarılar” isə bir qayda olaraq burada ifşa hədəfi – nifrət obyekti kimi götürülür. Ona görə də, tənqidin realistin milli intibah uğrunda mübarizə ideali ancaq fəhlə və kəndliyə, başqa sözlə, “ictimai aşağılar”a aid edilir. Fəal vətəndaş, milli və ictimai şüuru oyanmış vətəndaş uğrunda mübarizə fəal fəhlə, fəal kəndli, vətəndaş fəhlə, vətəndaş kəndli uğrunda mübarizə ilə əvəz edilir. Hətta ən çağdaş ədəbiyyatşünaslıq düşüncəsində belə bir qənaət özünə yer alır ki, “ağadan mujikə” (L.Tolstoy), “inqilabçı kəndlidən inqilabçı fəhləyə” (Q.V.Plexanov) sxemi Azərbaycanda tənqidin realist ədəbiyyatın təcrübəsində avam kəndlidən və fəhlədən fəal vətəndaşa şəklini alır”.

Bizim fikrimizcə, ifşa Sabir üçün məqsəd deyildir. Əslində, Sabir ifşa yox, tənqid edir və bu tənqid heç bir halda hansısa bir sosial təbəqəni, zümrəni təmsil edən tipi sıradan çıxarmaq, məhv etmək məqsədi daşımur.

Ümumiyyətlə, Sabirin estetik düşüncəsində ölümə məhkum olan milli-sosial təbəqə yoxdur. Sabir yenice yaranmaqdə olan burjuamünasibətləri zəminində meydana çıxan sosial təbəqə və zümrələri milli birlik uğrunda mübarizəyə səsləyir. Sabir bu mübarizədə məqsədə yetməyin çətinliklərini bütün təfərrüatına qədər təsəvvür edir. O, milli birlik uğrunda mübarizənin taktika və strategiyasını dəqiq müəyyənləşdirir. Milli birliyə milli şüuru oyatmaqla nail olmağın mümkünluğununa Sabirdə heç bir şübhə yoxdur. O, çox yaxşı bilir ki, milli şüuru tərbiyə etmək lazımdır:

*Ümmətin rəhməməsi tərbiyədir,
Millətin pişvəsi tərbiyədir.
Tərbiyatla keçir umuri-cəhan
Hər işin ibtidası tərbiyədir.*

Milli şüuru oyatmaq, vətəndaş birliyinə və düşüncəsinə nail olmaq Sabirin sənət kredosu, sənət konsepsiyası idi. Şair öz sənət kredosu uğrunda mübarizə və mücadiləyə "işin ibtidası"ndan – tərbiyədən başlamışdı. Sabirin tərbiyə məktəbində sınıf və yaxud təbəqə, zümrə ayrı-seçkiliyi yox idi. Onun əsas tərbiyə üsulu tənqid idi. Büyük sələfi

Axundzadə kimi o da “istehza, gülgü və məsxərə yolu ilə” yazılın əsərin tərbiyəvi - idraki gücünə inanırdı. Milli birliyə, oyanışa, tərəqqiyə mane olan hərcür qüsurlara, özünü dərk edərək vətəndaş kimi formalaşmağa, vətənin və millətin taleyi ilə bağlı düşünməyə mane olan hər cür əxlaqi və mənəvi naqışlıya qarşı kəskin tənqid münasibət Sabir satirasının həqiqi milli məzmununu yaratır.

Y.Qarayev yazır ki, “haqiqi realist vüsətlə təsvir olunduqda insan problemi həm də xalq (oxu: millat – T.S.) bədii hədəf kimi seçiləndə yaranır” (*Qarayev Y. Realizm: sənət və haqiqət*. s.155-156). Sabirin yaradıcılığında millət bütün sosial təbəqələri ilə birlikdə hədəf seçilmişdi və burada tənqid obyekti nə münasibətdə “ictimai aşağılar”la “ictimai yuxarılar” arasında heç bir prinsipial fərq müşahidə olunmur. O mənada ki, Sabirin tənqid hədəfi millətin ictimai şüur yoxsulluğu idi və bu mənada heç bir ictimai təbəqənin vəziyyəti ürəkaçan deyildi. Heç bir sosial təbəqə vətəndaş yetkinliyi səviyyəsinə yüksəlməmişdi. Lakin bu yüksəliş zamanın qarşıya qoyduğu ən əsas tələb idi və bunsuz millətin özünü təsdiq etməsi, “seyrə balonlarla çıxan” başqa millətlərlə ayaqlaşması qeyri-mümkün idi. Sabir ictimai şüur yoxsullığına

qarşı mübarizəni təkcə "ictimai aşağılar" arasında yox, həm də "ictimai yuxarılar" arasında aparmağı vacib sayırdı. İctimai şüurun təkcə fəhlə və kəndlidə yox, eyni zamanda, kapitalist və mülkədar, o cümlədən hər cür yuxarı təbaqə nümayəndələrində çatışmadığını görür, onları hər cür mənəvi şikəstliyə aparan virusların sindromlarına qarşı profilaktik tədbirlərin görülməsini vətəndaş düşüncəli sənətkarın üzərinə düşən əsas vəzifə hesab edirdi.

Sabirin 1908-ci ildə "Tazə hayat" qəzetində çap olunan "Zaman nə istəyir? Amma biz..." məqaləsi onun dünyagörüşünün və estetik idealının mahiyyətini başa düşmək üçün çox böyük dəyər kəsb edir. Bütövlükdə bu məqaləni onun böyük sənət yoluna çıxışının manifesti, program - məramnaməsi hesab etmək olar.

Həmin məqalədə Sabir millətimizin geridə qaldığından, "millətdən, milliyyətdən bixəbər olanlar"ın çoxluğundan, başqa sözlə, milli şüurun inkişaf etməməsindən, bununla bağlı millət övladlarının, xüsusən gənclərin üzərinə düşən çətin vəzifələrdən danışır. Elm, savad, təhsil, mədəniyyət uğrunda mübarizənin zəruriliyindən söz açır və bunu "ümidi-istiqbalımız" üçün əsas çıkış yolu

hesab edir. Sabir başlanması zəruri olan milli-mədəni hərəkatda bütün ictimai zümrələrin, o cümlədən "pullular"ın da iştirakını zəruri sayır. Bununla belə, o, çox yaxşı bilir ki, başlanması zəruri olan milli-mədəni hərəkatın böyük əhəmiyyətini "pullular" birdən-birə başa düşə bilməzlər. Sabir "avam əğniyanı məarif yoluna təşviq, tərgib edib də məktəb açdırmağı" milli tərəqqi, inkişaf naminə vətəndaş ziyalılarının üzərinə düşən ən vacib vəzifələrdən hesab edir və yazırıdı: "Zira, pullularımız əksəriyyətlə avam olduqları üçün məktəbin faidəsini, mənfaətini, xeyrini kəməlinca düşünməzlər. Düşünmədikləri üçündür ki, bu yolda sərfi-hümmət edib pul da xərcləməzlər. Amma oxumuş, qeyrətli cəvanlar o avam əğniyanı məarif yoluna təşviq, tərgib edib də məktəb açdırıa bilərlər" ("Hophopnamə". İki cild, II cild. Bakı, Şərq-Qərb, 2004, s.204).

Sabir milləti üçün taleyüklü bir zamanın gəldiyini, ancaq hərəkət və yenə də hərəkət müqabilində tərəqqiyə, sosial və mədəni inkişafa nail olmağın mümkünüyünə inanırdı. "Likulli həmin fərəcün və likülli dain-dəvəün" (Hər bir qəmin sonu və hər bir dərdin dərməni vardır) hikmətinə söykənən, başqa sözlə, gələcəyə nikbin baxan şair,

milli qüvvələri bir araya gətirməklə irəliyə doğru hərəkətin mümkün olacağına inam bəsləyirdi. "Öz biləcəyimi, anlayacağımı millətimə xidmət bilib də yazmaqdan geri durmuyorum" deyən şair "hər kəsi də bu yola çağırır"dı.

Sabirin estetik düşüncəsində "əgniya"nın - dövlətlinin düşmən obrazı yox idi. Başqa sözlə, Sabir aşağı-yuxarı təbəqə münasibətlərinə antoqonist ziddiyətlər prizmasından yanaşmırıldı. Şairin "Ey müsibətzədə dindaşlarım, etdikcə nəzər" adlı bir matəm qəsidəsi - növhəsi var. Bu növhə Şamaxı quberniya qazisi Hacı Məcid əfəndinin ölümü münasibətilə yazılmışdır. Ədəbiyyatşünaslıqda əksər hallarda Sabirin "din xadimi"ni "alimi-həqiqi", "pədərimənəviyi-əhli-vətən" adlandırması şairin "dünyagörüşü və din xadimlərinə münasibətindəki məhdudiyyət"lə izah edilmiş, "inqilabçı satirikin din xadimlərinə münasibət məsələsində axıradək ardıcıl, prinsipial mövqe tutmaması, bəzən dini təsirə qapılaraq ruhani'lərə güzəştə getməsi" kimi mənalandırılmışdır. (M.Ə.Sabir. "Həppənname". İki cilddə. II cild. Bakı. Yaziçi, 1992).

Sabir 1896-1906-cı illərdə İran şahı olmuş "Müzəffərəddin şahın vəfatına" da matəm

şeiri həsr etmişdir. Şairin "Dekabrin 31-ci günü..." adlı eyni münasibətlə yazılan və ilk dəfə "Irşad" qəzetində (11 yanvar 1907, №8) çap olunan müxbir yazısından öyrənirik ki, matəm şeiri geniş kütləni cox mütəssir etmiş, təziyə mərasimində şair əlavə olaraq "şah həzrətlərinin vəfati münasibətincə hürriyyətə aid bir nitq" də oxumuşdur. Müzəffərəddin şahın vəfati münasibətilə yazdığı matəm şeirində Sabir onun əməllərinə çox yüksək dəyər verir:

*Müqəddəs fikri, pak aqlı, zəkası,
Vətən övladının oldu bəqası,
Verib İrana qanuni-əsası.*

Şairin "ictimai yuxarılar"a və yaxud özünüñ ifadəsicə desək, "əğniyalar"a bu rəğbətli münasibəti onun dünyagörüşündəki - dini və siyasi baxışlarındakı ziddiyət və ya məhdudiyyət kimi izah oluna bilərmi? Fikrimizcə, yox. Sabirin "gündəlik həyat və məişətində dindar olduğu kimi, dünyagörüşündə, şeir yaradıcılığında da dini təsirlərdən uzaq olmadığı" (Bu barədə geniş bax: Bayramoğlu A. Mirzə Ələkbər Sabir (Həyatı və Əsərləri). Bakı. "Qismət", 2003, s.82-90) və ümumiyyətlə, onun dindar olduğu

bir həqiqətdir və zənn edirik ki, bu gün bu məsələ sabırşünaslıqda mübahisə obyekti ola bilməz. Ancaq məsələ bunda deyil. Məsələ ondadır ki, Sabir millətə xidmət edirdi. Əməli, fikri və düşüncəsi etibarı ilə xalqa, millətə yaxın olan, onun tərəqqisi naminə çalışmış, çalışan hər bir fərd, şəxs Sabir üçün millət övladı, vətəndaş idi və şair onun milli təkamülə təkan verən hər bir hərəkətini alqışlamağa, təqdir etməyə hazır idi. Madam ki, mənbələrdə “özünün həyat tərzi, görüşləri, təbiəti etibarı ilə uzaqqorən bir şəxs” (Alxan Bayramoğlu) olan Hacı Məcid əfəndinin xeyirxah əməlləri barədə təfsilatlı məlumatlar verilir və biz bu məlumatlardan öyrənirik ki, o, şia və sünni arasında iradət və məhəbbət artırmağa nəhayət dərəcədə guşışlar etmiş, uçub dağılmış Şamaxı şəhər məscidini və onun yanındakı məktəbi təmir etdirmək üçün var-gücü ilə çalışmış, mahz onun xidmətləri sayəsində 1906-cı ilin yayında Qarabağ zərərdidələrinə Şamaxı şəhərindən bütün ətraf şəhərlərdən daha artıq ianə toplanmış, hətta böyük şairin qaragüruhçuların ittihamlarından qurtarmasında da əlindən gələni əsirgəməmişdir (*Bayramoğlu A. Mirzə Ələkbər Sabir (Həyatı və Əsərləri)*, s.83), onda Sabirin Hacı Məcid əfəndinin ölümü ilə bağlı dərin

təəssüf hissi keçirməsi və onun ölümüna mərsiyələr həsr etməsi tamamilə təbiidir. Bu məqamda, heç şübhəsiz, Hacı Məcid Əfəndi şairi Şamaxı qazısı – din xadimi kimi yox, millətin istiqbalı yolunda çalışan vətəndaş – insan kimi maraqlandırır.

Tənqidi realizm fikrin poetik ifadəsində gizli tendensiyalılığa, fikrin üstüörtülü, dolayı ifadəsinə üstünlük verir. Bu, Sabir poeziyasında da belədir. Lakin satirik üslubunun artıq formallaşmaqda olduğu illərdə belə şair bəzən onu narahat edən fikir və düşüncələrini açıq, birbaşa ifadədən çəkinməmişdir. Sabir üçün əsas olan millətə çatdıracağı fikir idi, bu fikrin poetik ifadə forması şairi o qədər də narahat etmirdi. "Şimdi fırsat var ikən bir iş gör istiqbal üçün!" şeiri millətin imkanlı şəxslərinə - ağıniyalara, əslində şairin nöqtəyi-nəzəricə millət üçün, vətən üçün konkret işlər görmək imkanı olan vətən övladlarına müraciətlə yazılmışdır. Şair onları millətin və vətənin gələcək təleyifi üçün (istiqbalı üçün) iş görməyə, əməli fəaliyyətə keçməyə çağırır:

*Getdi əldən millətin, fikrin nadir əmsal üçün?
Şimdi fırsat var ikən bir iş gör istiqbal üçün!
Yoxmu bir zihimmiət, olsun baisi-irşadımız?
Əlmədaris, ağıniya, sizdəndi istimdadımız!*

Sabirin "sizdəndi istimdadımız" deyərək milli tərəqqi naminə hərəkət gözlədiyi "əğniyalar"ı – ictimai yuxarıları satirik şeirlərində təqid hədəfinə çevirməsi onun sənət idealının ziddiyətli tərəfləri kimi izah oluna bilərmi? Fikrimizcə, yox.

Sabir iqtisadi münasibətlərin tam formallaşmadığı bir cəmiyyətdə ictimai şüurda özünü göstərən naqışlıkları tamamilə təbii sayırdı. Məqsəd bu naqışlıkları aradan qaldırmaq idi. Sabir satirası, ilk növbədə, əğniyanın diqqətini millətin dəndlərinə tərəf yönəldirdi. Bu dəndlərə, problemlərə güzgü tuturdu.

*Millət necə tarac olur, olsun, nə işim var?!
Düişmənlərə möhtac olur, olsun, nə işim var?!*

sözləri millətin dəndlərinə biganə, laqeyd yanaşan vətəndaşındılindən səslənsədə, buna görə də o, estetik düşüncənin təqid obyekti-nə çevrilsə də, Sabirin əsas məramı bu deyildi. Sabirin əsas məqsədi millətin dəndlərini (əslində, problemlərini) obyektivə gətirmək, böyük görüntü ilə ondan söz açmaq idi. Burada vətən övladının yaşamaq imkanlarını itirməsindən, dilənciliyə qurşanmasından, aqibətsizliyindən, sosial durumunun acına-

caqlı olmasından və bu barədə düşünməyin vacibliyindən, başqa millətlərin tərəqqi yoluna qədəm qoymasından, bizim də bu yolla getmək vaxtimızın çatmasından söz açılır. Əlbəttə, Sabir tərəqqi, ictimai inkişaf yoluna düşməyə mane olan ən əsas balaları da bədii təhlil obyektiñə çevirməyi unutmur. Bir millət olaraq düşüncəmizdəki naqışlıyi, bütün məsələlərə şəxsi mənafə baxımından yanaşmaq tendensiyasından əl çəkə bil-məməyimizi, milli tale ilə bağlı düşünmək imkanlarından məhrumluğumuzu bədii təhlilin predmetinə çevirir.

Biz çox vaxt deyirik ki, Sabir eybəcərliyi tənqid edirdi. Onun satirasının ictimai dəyərini də burada axtarırıq. Bu, əlbəttə, müəyyən mənada belədir. Lakin, fikrimizcə, Sabir satirasının gücü ancaq bunda deyil. Əslində şair burjua münasibətləri dövrünün milli həyatını analitik bədii təhlildən keçirirdi. Formalaşmaqdə olan ictimai-siyasi, iqtisadi, mədəni münasibətlər sistemində hər bir vətəndaşın, zümərənin üzərinə düşən missiyanı dahiyanə şəkildə düzgün və dəqiq təyin edirdi. Bütün hallarda mürəkkəb ictimai-siyasi hadisələr burulğanında hər bir məsələyə, hərəkətə həssas yanaşır, ona birtərəfli qiymət verməkdən çəkinir, milli həyat problemlərini və vətəndaşların

bu problemlərə münasibətini obyektiv dəyərləndirirdi. M.Arif yazırı ki, "Axundovun tənqidin pozitiv bir səciyyə daşıyır, yəni bu tənqidin arxasında böyük və müsbət fikir, gözəl bir məqsəd, müqəddəs bir ideal durur" (*Arif M. Seçilmiş əsərləri. Üç cilddə. I cild. s.288*). Realizmin fərqli tarixi tiplərinə aid olmasına baxmayaraq, bu fikir Sabir tənqidinin də mahiyyətini ifadə edir. Sabirin tənqidinə inkarçı tənqid deyildi. Bu tənqid tənqid hədəfinə nifrətdən yox, sevgidən doğurdu və Sabir ancaq milli düşüncədəki naqışlıyi tənqid hədəfinə çevirməklə kifayətlənmirdi. Sabir satırası milli düşüncəni formalasdırmaq, istiqamətləndirmək meyli ilə "milli həyatımızın ensiklopediyası"na çevrilmək qüdrəti qazanırdı. Sabir ancaq əxlaqi-mənəvi eybəcərlik mənasında "nə etməməli?", "nədən çəkinməli?" sualına cavab vermir, insanın vətəndaşlıq ləyaqətini alçaldan əməlləri tənqid hədəfinə çevirməklə bərabər, eyni zamanda "nə etməli?" sualına da cavab verirdi. Konkret situasiyalarda milli mənafə baxımından münasib olan və olmayan keyfiyyətləri tənqid hədəfinin düşüncə predmetinə çevirməklə oxucunun düşünməsinə və həqiqəti tapmasına yardımçı olurdu:

*Hələlik tullamışıq xaneyi-viranaları,
Dolamıb kişvəri-Tiflisdə kaşanaları,
Tapdıq axır Lizalartək neçə cananaları,
Çılçıraqlarla işıqlandırıraq xanaları.*

Bu, "neft və milyonlar səltənətində" (İ.Musabəyov) yaşayan sosial tipin dün-yagörüş, yaşam və əxlaq tərzinin riyazi də-qıqliklə əks etdirilmiş lövhəsidir. Sabir "əğniya"nın düşüncəsindəki bu naqisliyi görür, onun dünyagörüşünün darlığı, məhdudluğunu böyük şairin ürəyini yaralayırdı. Lakin o, "istiqbala" olan inamını itirmirdi. İstiqbala naminə Sabir əğniyanın dünyagörüşündə, yaşam və əxlaq tərzində də-yışkiliyə, irəliyə doğru hərəkətə nail olma-ğın mümkünlüyüünə inanır və bunun üçün qarşısında duran vəzifələri ona xatırladır, onun da vətəndaşlıq məsuliyyətindən, milli taleyə cavabdehlik borcundan söz açır, bu məqsədlə də yuxarıdakı lövhəni aşağıdakı beylə tamamlayırırdı:

*Zalxalar daxmasına çökdü qaranlıq, biza nə?!
Tapmayıır ac-yalanaclar qızəranlıq, biza nə?!*

Sosial gerçəklikdə milyonlarını Annalar,

Lizalar, Sonyalar yolunda fəda etməyə hazır olan milli düşüncədən məhrum qəhrəmana estetik düşüncə Zalxalar, Fatma – Tükəzbanlarla bağlı problemləri də xatırlatmaqla onun həyata baxış tərzini dəyişməyə çalışırdı.

Əlbəttə, Sabir yaxşı bilirdi ki, hər şeydə şəxsi mənfaət güdən və ümumiyyətlə, geniş düşünməyi bacarmayan “əvəm əğniya”nu milli mənafə ilə bağlı hərəkətlərə sövq etmək o qədər də asan deyil. İlk növbədə, Sabir, milli düşüncədən məhrum əğniyanın mühafizəkarlığını tənqid hədəfinə çevirirdi:

*Mən fəqat öz əmrimi samanlaram,
Xeyrim üçün aləmi viranlaram,
Mən nə cəmaət, nə vətən anlaram,
Yansa vətəni, batsa cəminət belə!*

Sabir “yansa vətən, batsa cəmaət belə” “nə cəmaət, nə vətən” haqqında anlamaq, eşitmək istəməyən əğniyanın ictimai şüuruna təsir etməyin çətinliyini bilir, onda vətəndaş şüuru tərbiyə etməyin asan olmayacağını çox yaxşı başa düşürdü. Müəyyən mənada o da H.Zərdabinin yolunu intixab etmişdi. Çağıranda gəlməyən, deyəndə eşitməyən vətəndaşlarına dönə- dönə müraciət etməyi,

onların şürurunu hərəkətə gətirənə qədər deməyi özünün vətəndaşlıq borcu sayan Sabir məsləkdaşı H.Zərdabi kimi inanırkı ki, "olmaz ki, mənim sözümü eşidənlərdən heç biri qanan olmasın, necə ki, bir bulağın suyunun altına nə qədər bərk daş qoyasan bir neçə ildən sonra su tökülməkdən o bərk daş murur ilə əriyib deşilər, habelə söz də, ələlxüsus doğru söz, murur ilə qanmazın başını deşib onun beyninə əsər edər". Bu düşüncə, əqidə və inamlı milli həyatın bütün problemləri ilə əğniyanı üzbaüz qoyub onun vicdanını oyatmaq Sabirin vətəndaşlıq məramına çevirilir.

Əlbəttə, kapitalist və fəhlə, mülkədar və kəndli münasibətlərini siniflərarası antoqonist ziddiyyətlər müstəvisinə gətirib Sabiri "burjua-mülkədar ağaların amansız qənimi" kimi təqdim etmək olar, "qəmsiz-qayğısız, tufeyli həyat sürən, "millət qəmi"ndən uzaq olan hakim və istismarçı siniflərə qarşı şairin kəskin nifrətindən" (*Məmmədov M. Şairin poetik irsi. (Ön söz). M.Ə.Sabir. Hopligranıa. Bakı. "Yazıcı", 1992, s.8*) söz açaraq onu "inqilabçı şair" elan etmək olar. Lakin bu baxış heç bir halda Sabir satirasının müasirliyini şərtləndirən keyfiyyət kimi çıxış edə bilməz. Bu mənada sabırşunas-

alim A.Bayramoğlu Sabir satirasının inqilabi məzmununu "inqilabçıların ideyalarını nəzmə çəkmək"də yox, "təsvir, ifadə tərzi ilə" "əxlaqda, mənəviyyatda", "sosial-psixoloji" sferada yaratdığı "köklü dəyişikliklər"də axtarmaqdır (*Bayramoğlu A. "Bənzərəm bir qocaman dağa ki...."* Bakı, "Elm", 2010, s.416). A.Bayramoğlu Sabir yaradıcılığının sosial məramına müiasir ədəbiyyatşunaslıq düşüncəsi ilə tam dəqiq qiymət verərək yazar: "Sabir poeziyası, satirası da xalqın özünüdərkinə, özünütəsdiqinə və milli istiqlalına mane olan, ona əngələ çevrilən cəhətləri, yəni ictimai düşüncə tərzini tənqid edirdi" (*Bayramoğlu A. "Bənzərəm bir qocaman dağa ki....".* s.413). Bu cür yanaşmanın sovet ədəbiyyatşunaslığındakı ənənəvi baxışdan tipoloji fərqi orasındadır ki, A.Bayramoğlu tənqid hədəfinə münasibətin, tənqiddə məqsədin psixoloji tərəflərini də düzgün müəyyənləşdirir: "İki cür inikas var. Bir var, insanı bədbinləşdirər, daha da ruhdan salar. Bir də var nöqsanı elə göstərəsən ki, sən bu əzabdan daxilən sarsılıb, bu əzabdan hərəkətə gəlib silkinmək fikrinə düşəsən, bu da eybəcərliklərdən, nöqsanlardan xilas olmaq üçün səndə daxili potensiali hərəkətə gətirə". (*Bayramoğlu A. "Bənzərəm bir qocaman dağa ki....".* s.414).

Sabir əksər hallarda tənqid edirdi, bu tənqidin mahiyyətində kinayə dayanırırdı, ifşa yox. İfşadan fərqli olaraq, kinayədə hədəf kimi seçilmiş tipin "daxili potensialı"nı hərəkətə gətirmək gücü var. Bu, Sabir tənqidinin təlqin gücündür. Milli həyat problemlərinin inikasında ifşa psixoloji cəhətdən özünü doğrulda bilməz, o, ancaq "insanı bədbinləşdirər, daha da ruhdan salar". İfşadan təlqinə yol yoxdur. İfşa məhv etmək, "kökündən qazımaq" məqsədi daşıyır. İfşa üzərinə tərbiyəedicilik funksiyası götürmür. Ancaq kinayə tənqid hədəfini "daxildən sarsıtmaq" və bu sarsıntıının gücü ilə onun daxili potensialını işə salıb məqsədə doğru aparmağa imkan verir.

Sabirin əksər satiralarında sosial tipə münasibat tənqiddən - kinayədən təlqinə doğru gedir. Sabir həm sosial tipin dünyagörüşündəki hansısa cəhəti tənqid edir və eyni zamanda, hansısa cəhəti ona təlqin edir. Burda hədəf sosial tipin təbii varlığı deyil. Onun sosial varlığında özünə yer alan məhdudluq, dünyagörüşündəki naqislik hədəf seçilir. Məqsəd dünyagörüşünə təsir edib onu dəyişməkdir. "Əkinçi", "Fələ" və bu tipli digər şeirlərində bizim qarşılaştığımız ictimai tip, ilk növbədə, dünyagörüşündəki

darlıqla tənqid hədəfi seçilir. Onlarda millət duyğusu, vətəndaşlıq düşüncəsi hiss olunmur. Əslində, onlar da əsrin maddi cəhətdən yoxsul yox, təmin olunmuş Novruzəlisidir. Novruzəli kimi, onların da ən böyük qüsuru ictimai şüur yoxsulluğuudur, vətəndaşlıq düşüncəsindən məhrumluqdur. Sabirin hədəfi vətəndaşlıq düşüncəsindən məhrumluq, məqsədi vətəndaşlıq düşüncəsi uğrunda mübarizədir. Sabir hədəf seçməkdə və məqsəd uğrunda mübarizədə kəndli ilə mülkədar, fəhlə ilə kapitalist arasında heç bir fərq qoymur. Geniş mənada Sabir üçün onlar arasında, doğrudan da, fərq yoxdur. Hər ikisi millət övladıdır və hər ikisi milli və ictimai şüurdan məhrumdur:

Fəqət bir iş də görmək istər isən, gör müsəlman tək!

Təhəmmüil eylə kövri-mülkədarə, işlə heyvan tək!

Çalış, ak, biç, aparsın bəy, evin qalsın dəyirman tək!

Ayılma, haqqını qanıma, xəbərdar olma insan tək!

Sabirin "Səbr eylə" adlı bu məşhur satirasında tənqid olunan sosial tip kəndlidir və

şairin öz tənqid hədəfinə münasibəti kifayət qədər şartdır. Ənənəvi ədəbiyyatşünaslıqda xüsusi qeyd olunduğu kimi, burada tənqid – kinaya hətta sarkazm səviyyəsinə yüksəlir. Lakin qətiyyən şübhə doğurmayan bir həqiqət var ki, Sabir bu satirada ictimai tipi şürur yoxsulluğu, özünü bir insan, vətəndaş kimi dərk edə bilməməsinə görə tənqid edir. "Səbr eylə" şeirinin satirik qəhrəmanı Mirzə Cəlilin "Poçt qutusu"ndakı Novruzəlinin adekvatıdır. Qul psixologiyası onun da şüruruna hakim kəsilib. Y.Qarayev doğru yazırkı ki, "Novruzəli, ümumiyyətlə, müsbət insani keyfiyyətlərdən məhrum deyil, ictimai-siyasi, hüquqi keyfiyyətlərdən məhrumdur. Hətta onun bilavasitə iqtisadi kasıblığı da (zəruri olan hər şeyi var, gətirdiyi paydan, sovqatdan da görünür) ədibi az narahat edir, ictimai-siyasi, hüquqi cəhətdən kasıblığı isə hekayədə hərtərəfli bədii təhlilin predmeti edilir" (Qarayev Y. *Realizm: səsiat və həqiqət*. s.176). Mirzə Cəlil kimi, Sabir də "ictimai aşağılar"ı təmsil edən satirik tipə qarşı tənqidini ona görə sarkazm səviyyəsinə yüksəldirdi ki, onun simasında "potensial bir müsbət qəhrəman" (Y.Qarayev) - milli və ictimai şürur qazanmış gələcək millət övladı, vətəndaş görür.

"Əkinçi" dəki kəndli, "Fələ" dəki fəhlə obrazlarında "potensial bir müsbət qəhrəman"ın - milli və ictimai şüur qazanmaqda olan millət övladının, vətəndaşın ilkin cizgiləri görünüyüə gətirilsə də, əsas və son məqsəd bu deyil. Həyatı bədii idrakının tipinə, inikas üsulunun xarakterinə uyğun olaraq Sabiri "Əkinçi" də də, "Fələ" də də, bu tipli digər satiralarında da daha çox hələ ictimai və milli şüuru inkişaf etməmiş, vətəndaşlıq düşüncəsindən məhrum, başqa sözlə, "insan olmağa vaxtı çatmayan" (Elçin) sosial tiplər daha çox maraqlandırır. Sabir çox yaxşı başa düşür ki, milli harmoniya, tarazlıq yaratmaq üçün cəmiyyətə ictimai və milli şüuru inkişaf etmiş fəhlə və kəndli ilə bərabər, kapitalist və mülkədar da lazımdır. Cəmiyyətin ən müxtəlif təbəqələri milli düşüncəyə köklənmədikcə, vətəndaş kimi üzərinə düşən məsuliyyət hissini dərk etmədikcə son məqsədə - milli birliyə nail olmaq mümkün olmayıacaqdır. "Əkinçi" də, "Fələ" də, "Naəhl olana..." da, "Pula təvəccöh" də, "Dilənci", "Xəsisin heyfi, varisin keyfi" və digərləri də bu son məqsədi gerçəkləşdirmək naminə yazılmış əsərlərdir.

"Xəsisin heyfi, varisin keyfi" satirasından aşağıdakı misralara diqqət yetirək:

*Bir para şaxs elayir mayeyi-ehsan səni,
Qədrini bilməz edir millətə qurban səni.
Aşıqəm mən sənə, ancaq olasan munisi-can,
Biəbi əntə və ümmi sənə canim qurban!*

Sabirin bədii nitqi dialoji xarakterlidir. Onun satirk qəhrəmanlarının monoloqlarında həm özlərinə, həm də başqalarına məxsus dünyagörüşlərinin bədii ifadəsini görmək mümkündür. Yuxarıdakı misralar ancaq satira hədəfinin dünyagörüşünün ifadəsi deyil. Bu dörd misrada fərqli dünyagörüşlərinə malik iki əğniyanın obrazı yaradılmışdır. Şair bu satirada milli şüuru inkişaf etmiş, vətəndaş düşüncəli varlı ilə (varını, dövlətini, pulunu millətə qurban edən əğniya ilə) vətəndaşlıq düşüncəsindən məhrum, milli şüuru oymamış varlı (bütün varlığı ilə pula aşiq olan əğniyanı) qarşılaşdırır, sənətkarın bədii niyyəti də bu təzadlı situasiyanın oxucu şüurunda yaratdığı, yarada biləcəyi intibahla gerçəkləşir.

Sabir əkinçi və fəhləyə potensial bir qəhrəman – istiqbalımızı müəyyən edəcək vətəndaşlar olaraq baxdığı kimi, "ictimai yuxarılar"da eyni münasibət bəsləyir, istiqbal naminə onlara da ümid gözü ilə baxırı. Sabirə burjua münasibətlərinin yenica formalasdığı dövrdə "müsəlman fəhlələrin

qayğısına qalan”, onların “qismən də olsa, maddi vəziyyətlərinin yaxşılaşdırılması”na nail olan H.Z.Tağıyev, Ş.Əsədullayev, M.Səlimxanov, M.C.Əliyev kimi milli burjuaziya nümayəndələrinin, “həmişə yoxsullara kömək etməyə və onların qayğılarına qalmağa çalışın” İsmayıllı xan Ziyadxanlı, Allahyar bəy Zülqədərov, Fərrux bəy Vəzirov kimi mülkədarların adları və əməlləri yaxşı məlum idi. Sabirin satirik qəhrəmanları - “Əkinçi”dəki mülkədar, “Fələ”dəki kapitalist, “Nuri-çəşmanımmışan, ey pul, canımmışan” deyən sərvətdar milli həyat problemlərinə, vətən və onun taleyinə münasibətdə H.Z.Tağıyev, yaxud İsmayıllı xan Ziyadxanlı deyildilər. H.Z.Tağıyevdən, İsmayıllı xan Ziyadxanlıdan fərqli olaraq onlar öz şəxsi mənafelərindən kənar məsələlər haqqında düşünə bilmirdilər. Onlar bu cür düşüncə tərzindən hələ ki, uzaq idilər. Ancaq məsələ burasındadır ki, ictimai şüuru milli mənafeyə kökləmək zamanın tələbi, zamanın istəyi idi. Burjua münasibətləri bu cür düşüncə tərzini formalaşdıracaq ideoloqlar yetirirdi. Bu mənada Mirzə Cəlil də, Sabir də, Ə.Hüseynzadə və Ə.Ağaoğlu da, A.Səhhət və Hadi də “burjua münasibətləri”ndən doğulmuşlar idi.

"Füyuzat"çılıq da, "Molla Nəsrəddin"çılik də bu müstəvidə ərsəyə gəlmişdi. Professor N.Şəmsizadə dəqiq yazırı ki, "Sizi deyib gəlmışəm, ey mənim müsəlman qardaşlarım!" adı müraciət deyil, məslək harayı idi. Bu harayla "Molla Nəsrəddin" Zaqafqaziyada və bütün Yaxın Şərqdə milli mənlik şüurunu oyatmağa nail oldu" (Şəmsizadə N. Azərbaycançılıq. Bakı. "Nurlar", 2006, s.58). Bu işdə, heç şübhəsiz ki, "Azərbaycançılığın qamus kitabı"nın (N.Şəmsizadə), "Hophopnamə"nin müəllifiinin müstəsna xidmətləri olmuşdu.

"Azərbaycan" jurnal, 2012, №3.

III MƏQALƏ

SABİRŞÜNASLIQ MONOPOLİYADIRMI? (“Sabırşünaslığa “töhvə” müəllifinə)

Tənqid elmi, obyektiv, prinsipial və nəzakətli olmalıdır. Tənqid qərəzli olmamalı, tənqidçinin sənət əxlaqı olmalıdır. Tənqidin əlisbası sayılan bu prinsipləri sadalamaqda məğzi-mətləbimiz nədən ibarətdir?

Məğzi-mətləb bu ki, “Kaspi” qəzetinin 18 dekabr 2014-cü il nömrəsində professor Tərlan Novruzun “Sabırşünaslığa “töhvə” məqaləsini oxuyarkən düşüncəmizdə tənqidin bu prinsipləri sıralanırdı.

Məsələyə bir qədər də aydınlıq gətirmək məqsədilə çox hörmətli “Kaspi” oxucularına məlumat verək ki, yazıda bizim “Azərbaycan” jurnalının 2012-ci il 3-cü sayında çap olunmuş “Sabirin milli intibah ideali (“İctimai yuxarılar”a münasibət kontekstində)” məqaləmiz “tənqid” olunmuşdur. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, niyyət sağlam olandan, tənqid analitik xarakter daşıyandan sonra kimin prof. T.Novruza sözü ola bilər? Ancaq yazıda ədəbi-tənqidin elmi-əxlaqi prinsiplərini şərt-

ləndirən tələblərə əməl olunmaması, bunun bəzi hallarda ifrat şəkil alaraq tənqidin dəyərləndirmənin şəxsiyyətə toxunan ifadələrlə əvəzlənməsi, mülahizələrin qərəzli tonu bizdə acı bir təəssüf hissi yaratmaqla həmin yazıya münasibət bildirmək zərurətini qəçilmez etdi.

Tənqidçinin, ədəbiyyatşunasının sənət əxlaqi "Söz"ünə sahib çıxmağı, ona xəyanət etməməyi tələb edir. Alim elmi "Söz"ünü şəxsi münasibətlər prizmasından keçirməməlidir. Alim sözü şəxsi münasibətlərin fövqündə dayanmalıdır.

Prof. T.Novruzun 2012-ci ildə "Sabirşünaslıq Azərbaycanda və xaricdə" adlı bir monoqrafiyası (Bakı, "Nurlan") nəşr olunub. Həmin monoqrafiyanın "M.Ə.Sabir irsi son araşdırılmalarda" adlı V fəslinin üç səhifəsi (s.284-286) bizim haqqında sözü gedən məqaləmizin elmi dəyərləndirilməsinə həsr olunub. Monoqrafiya müəllifi yazır: "Sabirşünaslığın ən son nailiyyətləri kimi bu materiallardan, indiki halda Sabir irsinə yeni konseptual baxışı ilə seçilənlərindən qisaca da olsa söhbət açmayı lazımlı bilirik. Məsələn, prof. T.Salamoğlunun "Sabirin milli intibah ideali ("İctimai yuxarılar" a münasibət kontekstində)" məqaləsi bu ba-

xımdan diqqəti cəlb edir. Sabırşunaslığın irəliyə doğru hərəkətində metodoloji qüsurları aşkarlayıb ümumiləşdirmək məqsədi ilə yazılmış məqalədə polemika doğuran məqamlar olsa da, müəllif əsasən sovet dövrü, qismən də müstəqillik dövrü ədəbiyyatşunaslığının M.Ə.Sabiri inqilabçı şair elan edib sosrealizmin astanasına qədər gətirib çıxarmaq kimi cəhdlərinə qarşı çıxb, onlara tənqid yanaşır" (s.284).

Monoqrafiya müəllifi dəyənləndirmələrini davam etdirib yazır: "T.Salamoğlu M.Ə.Sabirin milli şair olduğunu, onun poeziyasının milli intibah uğrunda mübarizədən doğulduğunu elmi təhlillərlə əsaslandırmaga çalışır" (s.284).

Monoqrafiyada prof. T.Novruz bizim məqaləmiz haqqında qənaətlərini belə yekunlaşdırır: "Bununla yanaşı T.Salamoglu'nun bu araşdırması sabırşunaslığının bugünkü inkişafına və gələcək perspektivlərinə inam oyatmaqla, ədəbiyyatşunaslığımızın bu sahəsinin yeni bir mərhələyə daxil olması haqqında qənaət irəli sürməyə əsas verir" (s.286).

Aradan iki il keçir... Bu arada zamanın əsən küləkləri T.Novruzu öz "saz"ında tamam başqa "havalalar" çalmağa kökləyir və bu

"kök" üstündə "Sabırşünaslığa "töhvə" yazısı yaranır. Yazının "giriş"dən sonrakı abzası belə başlayır: "Sabırşünaslığın irəliyə doğru hərəkətində metodoloji qüsurları aşkarlayıb ümumiləşdirmək niyyəti ilə yazılmış bu məqalədə bəzi mübahisəli məqamlar olsada, müəllif əsasən sovet dövrü, qismən da müstəqillik dövrü ədəbiyyatşünaslığında M.Ə.Sabiri inqilabçı şair kimi elan edib sosrealizmin astanasına qədər gətirib çıxarmaq cəhdlərinə əks istiqamətə dayanaraq onlara təngidi yanaşmaq istəmişdir. Lakin, necə deyərlər, məşhur bir ifadəni yada salası olsaq, "çirkli su ilə birlikdə uşağı da kənara tullanmış", "qaş düzəltdiyi yerdə gözü də çıxarmış"dır".

Monoqrafiyada deyilənlərlə məqalədən gətirilən sitatda deyilənləri müqayisə edib, nəticə çıxarmağı oxucuların öhdəsinə buraxıb, professorun "Sabırşünaslığa "töhvə" məqaləsinin mahiyyətini açmağa çalışaq.

Sözü gedən yazıda müəllif bizim Sabirin milli intibah idealına yanaşmalarımızın mahiyyətinə tam şəkildə nüfuz edə bilmədiyi üçün əksər məsələləri təhlil müstəvisinə gətməkdən yayınmış, təhlilə cəlb etdiyi tezisləri isə ya əsaslı şəkildə təhrif etmiş, ya tam tərsinə şərh etmiş, ya da sadəcə olaraq inkar etmişdir.

T.Novruzun yazısının böyük bir qismini sovet dövründə Sabirə dair yazdığı kitablardan gələn, artıq elmiliyini və müasirliyini itirmiş, Sabir irlinə ideoloji, hətta vulqar-sosioloji baxışın ifadəsi olan mülahizələr təşkil edir.

Məqalədə büsbütün qeyri-elmi və qüsurlu tendensiyalardan biri ondan ibarətdir ki, biz nə haqla və nə cəsarətlə Y.Qarayevlə polemikaya giririk və onun mülahizələrinə əks mülahizələr irəli sürürük, yaxud tənqidi münasibət bildiririk?

T.Novruz yazır: "Yerli-yersiz, nə məqsədlə isə böyük nəzəriyyəçi alim Yaşar Qarayevlə, hətta bir sıra tezislərin də ondan sözünlüb gəlməsinə baxmayaraq (bu sözülmələr sənin yaxşı bildiyin müasir ədəbiyyata dair tədqiqatında da görsənir) polemikaya girirsən, məqalənin bu cəhəti də məndə mənəvi üzüntü yaratdı... Mənə elə gəlir ki, məbədə gedən yolu zibilləməzlər! Kaş Yaşar sağ olaydı!.. Nə isə..."

Yazı müəllifinin nəzərinə çatdırmağa ehtiyac hiss edirik ki, hər bir alimin polemikaya girmək haqqı var. Elmi inkişaf etdirməyin yolu polemikadan keçir. Polemika aparmaq üçün alimin elmi-nəzəri təfəkkürü olmalıdır. Siz bizim belə bir təfəkkürə malik olduğumuzu çox yaxşı bilirsiniz, buna görə

də bu Sizdə "üzüntü", əslində isə qısqanlıq hissi yaradır.

Səhv etmirəmsə, prof. R.Uluselin məqalələrindən birində böyük rus nəzəriyyəçilərindən birinin təxminən aşağıdakı məzmunda bir mülahizəsinə rast gəlmışdır: "Əgər sənin polemikan yoxdur, bu, o deməkdir ki, bir alim kimi sən özün yoxsan". Düşünürük ki, prof. T.Novruzun elmi polemikani "məbədə gedən yolu zibilləmək" adlandırılmasının onun təkcə polemika aparmaq iqtidarında olmadığını yox, həm də elmi düşüncəsinin nə qədər məhdud olduğunu nümayiş etdirir.

O, bir sıra tezislərimizin Y.Qarayevdən sözüllüb gəldiyini, hətta müasir ədəbiyyata dair tədqiqatlarımızdə da bunun aşkar görəndiyini iddia edir. Professorun nəzərinə çatdırınraq ki, iddiaları əsassız, məntiqsiz, sübutsuz, dəlilsizdir. Məntiqsizdir, ona görə ki, bütün yazısını Y.Qarayevlə elmi dialoq və yaxud polemika üzərində quran, onun tezislərinə əks tezislər irəli sürən müəllifin opponentinin fikrini "mənim səməsi" mümkinləşdir. Əgər belə hallar varsa, nə əcab hörmətli professor qələmini itiləyib onları bir-bir sıralamır? Sıralaya bilməz, çünki yoxdur. Bunu dəqiq bilir, ancaq yenə də deyir. Çünki

məqsədi həqiqəti aşkara çıxarmaq yox, ürək bulandırmaqdır. Amma onu da deyək ki, kimin "özəlləşdirmə"də usta olduğu, kimin yeni elmi konsepsiyanı irəli sürdüyüünü respublikanın ədəbi-elmi ictimaiyyəti çox dəqiq bilir.

Prof. T.Novruzun diqqətinə onu da çatdırmağı lazımlı bilirik ki, biz keçdiyimiz az-çox elmi yaradıcılıq yolumuzu polemika üzərində qurmuşuq və təkcə görkəmli alim Y.Qarayevlə polemika aparmamışıq. Bizim polemikalarımız yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatı və ədəbiyyatşunaslığı hüdudlarının dadır. Bizim dahi sənətkarımız M.F.Axundzadə, prof. B.Çobanzadə, akademik M.A.Dadaşzadə, akademik M.C.Cəfərov, akademik K.Talibzadə, prof. Q.Kazimov, prof. N.Qəhrəmanlı, prof. Y.Axundlu, prof. B.Əhmədovla, tənqidçi Əsəd Cahangir, tənqidçi-publisist Əli Rza Xələfli ilə və digər görkəmli alimlərimizlə elmi dialoq, polemikamız - ədəbi mübahisələrimiz var. Bu ədəbi mübahisələrin hesabına bir ədəbiyyatşunas alim-tənqidçi kimi öz mövqeyimizi ortaya qoymuşuq. Diqqət etsəniz, görə bilərsiniz ki, opponentlərimiz arasında bu gün də ədəbiyyatşunaslıq elmimizin və tənqidimizin ağır yükünü çiyinlərində

daşıyan alımlarımız var. Bu polemikalar onlarda heç bir etiraz doğurmayıb. O mənada yox ki, onlar bizim bütün fikirlərimizlə qeydsiz-şərtsiz razılışiblər. Yox, ona görə yox. Ona görə ki, onlar bizim fikirlərimizdə elmi mühakimə, məntiq, nəzəri yanaşma görüblər. Onlar çox yaxşı başa düşürlər ki, polemikada - ədəbi mübahisədə prof. Y.Axundlu, yaxud T.Salamoğlu, prof. B.Əhmədov, yaxud T.Salamoğlu mənafeyi yoxdur. Polemikada bir mənafə var: ədəbiyyatın mənafeyi. Ədəbiyyat naminə polemika aparılanda, ədəbiyyat da, ədəbiyyatşunaslıq da qazanır. Bu, mübahisəsiz həqiqətdir! Elə bu məntiqlə akademik B.Nəbiyev yazırıdı: "İstedadlı ədəbiyyatşunas N.Paşayeva haqqında yazdığı məqaləsindəki bir mülahizəsini iqtibas etsək, deyə bilərik ki, polemika T.Salamoğlunun konseptual mövqeyindədir; elmi problemləri özünməxsus düşüncə stixiyası ilə həll etmək bacarığındadır. Araşdırma zamanı onun prinsipial elmi mövqedə dayanması, bununla belə, özündən əvvəlki tədqiqatçıların fikirlərinə hörmətlə yanaşması da təqdirdə olunmalıdır" (Bax: B.Nəbiyev. Hərənin öz yolu var... Bakı, "Çinar-Çap", 2008, s.350).

"Sabırşunaslığa "töhvə" məqaləsində bizim Y.Qarayevin konsepsiyasından çı-

xış edə-edə ona qarşı çıxdığımız, guya görkəmli nəzəriyyəçi alimi tənqid hədəfinə çevirdiyimiz iddia olunur. T.Novruz yazır: "... Əsasən tanınmış tənqidçi, ədəbiyyatşunas, yeni dövr ədəbi-nəzəri fikrinin əsasını qoyan Y.Qarayevin irəli sürdüyü konsepsiyadan çıxış edə-edə, özü də guya onunla polemikaya girmişdir".

T.Novruz bilərəkdən və kifayət qədər qeyri-sağlam məqsədlə bizim Y.Qarayevlə elmi polemikamızı xələf-sələf qarşıdurmasına, ırs-varislik əlaqəsinə radikal, inkarçı yanaşma kontekstinə çıxarır. Bu zaman onun əsas məqsədi bizi və tədqiqatlarımızı ədəbi-elmi ictimaiyyətin gözündən salmaq olur. Y.Qarayevin Azərbaycan ədəbiyyatşunaslığı, tənqidçi və nəzəri fikri üçün kim olduğunu, ədəbi-elmi fikir tariximizdə onun mövqeyini biz çox yaxşı bilir və qəbul edirik. Bütün digər tədqiqatları ilə bərabər, Azərbaycan realizminin mərhələ və tipologiyasının elmi cəhətdən əsaslandırılmasında, maarifçi və tənqidçi realizmin estetikasının elmi müəyyənlilik və konkretliklə şərhində böyük alimin xidmətləri danılmazdır.

Azərbaycan tənqidçi realizminin estetikasını C.Məmmədquluzadə ilə bərabər, Sabir satırası əsasında araşdırması, bu araş-

dirmaların son nəticədə Sabir poetikasının tədqiqində növbəti uğur olduğunu da başa düşür və dəyərləndiririk. Elə ona görə də Sabir yaradıcılığına münasibətdə bizə yeni görünən fikirlərimizi Y.Qarayevin "məhək daşı"na vururuq.

Ədəbiyyatşünaslıq, eləcə də onun bir qolu olan sabırşünaslıq statik bir sahə deyildir. Elm dialektik inkişaf tələb edir. Hər yeni doğulan fikrin dialektik inkişaf mənasında köhnəni inkar etməsi ciddi elmi qanuna uyğunluqdur. Bu mənada bizim görkəmli alımla polemikalarımız sabırşünaslığın irəliyə doğru hərəkəti naminədir.

Prof. T.Novruz "Kaş Yaşar sağ olaydı!.." deyir. Ancaq dediyini öz xarakterinə uyğun məzmunda dərk edir. Biz də "Kaş Yaşar Qarayev sağ olaydı!" deyirik. Bəli, Y.Qarayev bu gün aramızda olsayıdı, şübhə etmirik ki, bizim dediklərimizi o daha əhatəli, daha fəlsəfi, daha elmi və məntiqi deyərdi. Müstəqillik dövrünə hesablanan ədəbiyyatşünaslıq düşüncəsi onun unikal istedadı ilə birləşib bunu gerçəkləşdirərdi.

Bəli, Yaşar Qarayev cismən aramızda yoxdur (Allah ona qəni-qəni rəhmət eləsin, qəbri nurla dolsun, ruhu şad olsun!). Amma Y.Qarayevin ədəbiyyatşünaslığımızdakı nü-

fuzunu özünə qalxan edən "Töhvə" müəllifi bilməli idi ki, böyük, dahi şəxsiyyətlərin ruhu onların yaratdıqları məktəbin nümayəndələrinin varlığında yaşayır. Bu gün Azərbaycanda Y.Qarayevin tənqid və ədəbiyyatşünaslıq məktəbini təmsil edən onlarla çox nüfuzlu ədəbiyyatşunas alımlar, tənqidçilər var. Azərbaycan ədəbiyyatşunaslığının Şirindil Alişanlısı, Rəhim Əliyevi, Zaman Əsgərlisi, Tehran Əlişanoğlusu, Rahid Uluseli var. Onlar ədəbi prosesi çox həssaslıqla izləyir və bizim ustadla elmi dialoqumuzun onların nəzərindən yayınması mümkünsüzdür. Ən azı ona görə ki, bizim məqaləmiz M.Ə.Sabirin anadan olmasının 150 illiyi münasibəti ilə AMEA-nın Nizami adına Ədəbiyyat İnstитutunun Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunmuş "M.Ə.Sabir haqqında tədqiqlər" (Bakı, "CBS", 2012) toplusuna da salınmışdır (səh. 388-412). Bəs niyə hiddətlənmirlər? Niyə qələmlərini əllərinə alıb bizə "həddimizi" bildirmək fikrinə düşmürlər? Çünkü Y.Qarayev məktəbinin yetirmələri sağlam polemikanın, sağlam elmi dialoqun nə demək olduğunu çox dəqiq bilirlər.

Ədəbiyyatşunaslığın irəliyə doğru hərəkətinin məhz polemika ilə tənzim-

lənməsini sübut edən çox ibrətli bir faktı – hadisəni sizə xatırlatmağa xüsusi ehtiyac hiss edirik. Bizim hər ikimizin elmi rəhbəri olmuş, görkəmli sabırşunas alim kimi respublika ədəbi-elmi ictimaiyyəti arasında böyük nüfuz sahibi olan, mərhum professor Məmməd Məmmədovun 1990-ci ildə "Sabir: mübahisələr, həqiqətlər" kitabı nəşr olunur. Kitabın nəşrindən az sonra görkəmli yazıçı-dramaturq, tənqidçi-ədəbiyyatşunas Elçin "Ədəbiyyat qəzeti"ndə (4 oktyabr 1991-ci il) "Ədəbi proses: olum ya ölüm" məqaləsində yazır: "Bu gün ... Məmməd Məmmədovun "Sabir: mübahisələr, həqiqətlər" (Bakı, "Yazıçı", 1990) kimi maraqlı bir kitabı meydana çıxır, amma ədəbi tənqid yenə də bir neçə resenziyaya baxmayaraq mahiyyətə susur. Söhbət bu kitabı tərifləməkdən, ya tənqid etməkdən getmir, söhbət əlamətdar fakta münasibətdən gedir. M.Məmmədovun kitabında başlıqça çıxarılmış həqiqət varmı? Var. Qızğın ədəbi mübahisələr üçün əsas varmı? Var. Bəs nə üçün susuruq?"

Professor T.Novruz fərqiñə varırıñ ki, görkəmli yazıçı-tənqidçi hansı problemi qaldırır və nədən narahatdır? Professor bilməlidir ki, Elçin ədəbi prosesdə polemikanın - ədəbi mübahisələrin zəifləməsindən danışır.

Görkəmli tənqidçi "Azərbaycan ədəbi prosesi uçurum qarşısındadır, bu isə milli fəlakətin bir hissəsi, bir parçası deməkdir və gələcəkdə o uçurumun dibindən baş qaldırmaq, dirçəlmək çətin olacaq" deyirdi. Elçin ədəbi prosesi canlandırmış zərurətindən söz açı, bunun üçün polemikanı bizi "milli fəlakətdən qurtarmağın" ən önəmli yollarından biri hesab edirdi.

Sələf-xələf münasibətləri davam edir və milli ədəbiyyatşünaslığın irəliyə doğru hərəkətinə təkan verir. Nəzərə almaq lazımlı gəlir ki, "həqiqi sənətkar yaradıcılığa sələflərin nöqtə qoyduğu yerdən başlayır" (Kurbe). Sabırşünaslığı hər dəfə "sıfır"dan başlamaq və yaxud sələflərin Sabir haqqında fikirlərinə ehhkam kimi yanaşmaq, ilk növbədə, ədəbiyyatşünaslığın inkişafına zərbədir; onun öz orbitində fırlanması deməkdir.

Sabirlə bağlı Y.Qarayevin tədqiqatlarının və Y.Qarayevə qədərki tədqiqatların bütün hallarda sovet metodologiyası ilə yaranığını unutmamalıyıq. Sabirin məhz bu mənada "Qorki realizminin ... ən yaxın sələfi" elan edilməsini, məhz bu mənada Sabir yaradıcılığında proletar ədəbiyyatına "estetik dayaqlar" tapıldığı dərk etməliyik. Eyni zamanda Y.Qarayevin və sələflərinin

bu "estetik dayaqları" taparkən Sabir ırsını yaşatmaq tendensiyasından çıkış etdiyini də nəzərə almalıyıq. Bunu ədəbi prosesə tarixilik prinsipi ilə yanaşma şərtləndirir. "Fəhlə" sözünü Y.Qarayevin Sabir şeirinin üç mübtədasından biri elan etməsinin siyasi-ideoloji əsaslarının fərqinə varmalıyıq. Fərqinə varmalıyıq, ancaq sovet metodologiyasından gələnləri təkrar etməməliyik. Bütövlükdə sabırşunaslığa, eləcə də Y.Qarayevə sonsuz ehtiramımız da bizə "vətən" sözü ilə, "hürriyət" sözü ilə yanaşı "fəhlə" sözü də "Hophopnamə"də üç əsas mübtədadadan biri idi" tezisinə qarşı "Hophopnamə"nin "əzəl mübtədası" "millət" sözüdür" tezisini çıxarmağa mane olmamalıdır. Sabırşunaslığın keçib gəldiyi yola tənqid etmək yanaşmaqla "Hophopnamə"ni yenidən "oxu"məli, onun estetikasına yeni elmi açılış verməliyik.

Sabir realizminin estetik prinsiplərini müəyyənləşdirərkən onu sosialist realizminin astanasına qədər gətirib çıxaran elmi metodologiyadan imtina etməyin vaxtı çatmışdır. Sabir satirasının dəyərləndirilməsində hazır metodoloji qəliblərdən çıkış etmək tendensiyasını yox, "Hophopnamə"nin mətnini əsas götürməliyik. Hazır estetik prinsiplərdən "Hophopnamə"yə doğru yox, "Hophopnamə" əsasında estetik

prinsiplərin müəyyən edilməsinə doğru getməliyik.

T.Novruz hesab edir ki, "Sabir satirasının "ifşa" üsulunu əlindən almaq, ona "məhəbbət" libası geydirmək, əslində satiranı və elə M.Ə.Sabirin özünü tərksilah eləməkdir". Bu tezis Sabir yaradıcılığını tənqidi realizm estetikasına və satiraya aid edilən qəlibləşmiş prinsiplərə tabe tutmaq tendensiyasından irəli gəlir. Bu zaman Sabirin novatorluğu, onun satirasını Avropa və rus tənqidi realizmindən fərqləndirən özəl prinsiplər arxa plana keçirilir. Hər bir sənətkarı "öz xüsusi qanunlarına əsaslanaraq mühakimə etmək" kimi (A.S.Puşkin) əsas prinsip unudulur. Nəzərə almaq lazımdır ki, dahanın dahiliyini şərtləndirən ən əsas amillərdən biri onun yaradıcılığının hazır nəzəri qəliblərə sığmamasıdır. Ədəbiyyatşunaslığın vəzifəsi sənətkarın yaradıcılığını hazır nəzəri qəliblərə salmaq deyil, bu yaradıcılığın əsas xüsusiyyətlərini ümumiləşdirmək yolu ilə estetik prinsiplərə nəzəri açılış verməkdir. T.Novruz sabırşunaslıqda özünə yer alan qəlibləşmiş bir fikri müdafiə mövqeyində dayanır: Sabir sosial tipi ifşa edir, onun gülüşü öldürücü, məhvədici saciyyə daşıyır.

Tutaq ki, bu, həqiqətən belədir. Sosial

tipə münasibətin "öldürücü", "məhvədici" xarakter daşımاسının milli məzmunu nədən ibarətdir? Sosial tipin məhvi Sabırə, son nəticadə isə millətə nə verir? Bu cür münasibətin – ifşanın perspektivi nədir? Bu sualın cavabı rasional düşüncə üçün sıfıra bərabərdir. Ona görə də biz Sabir satirasındaki gülüşü öldürücü, məhvədici gülüş kimi yox, tənqid gülüş kimi qavrayırıq. Onda tənqid var, kinaya, hətta sarkazm da var, lakin mahiyyətində öldürücülük yox, ictimai şüura təsir hesabına tipin tərbiyə edilməsi məqsədi dayanır. Biz məsələni belə qoyuruq: "İfşa Sabir üçün məqsəd deyildir. Əslində Sabir ifşa yox, tənqid edir və bu tənqid heç bir halda hansısa bir sosial təbəqəni, zümrəni təmsil edən tipi sıradan çıxarmaq, məhv etmək məqsədi daşıdır. Ümumiyyətlə, Sabirin estetik düşüncəsində ölümə məhkum olan milli-sosial təbəqə yoxdur. Sabir yenicə yaranmaqdə olan burjua münasibətləri zəminində meydana çıxan sosial təbəqə və zümrələri milli birlik uğrunda mübarizəyə səsləyir".

T.Novruz Sabirin estetik konsepsiyasının əsasında millətin bütün sosial təbəqələrinə məhəbbətin dayanması haqqında bizim mülahizələrimizi yanlış hesab edir və yazır

ki, "millilikdən, xəlqilikdən, milli mənafedən kənar nə varsa – istər milli burjuaziya olsun, istər "intelligentlər" olsun, istər aşağılar, ləp M.Ə.Sabirin gözünün işığı olsun, Sabirin nifrətinə və öldürücü atəsinə məruzdur".

Məsələnin bu şəkildə qoyuluşu Sabirin estetik konsepsiyasının daxili mahiyyətinə varmamaq, onu zahiri, üzdən görünən elementlərlə qavramaqdır.

Sabirin satirik gülüşü Sovet dövründən əvvəlki ədəbiyyatşünaslıqda "göz yaşı içində gülüş" kimi xarakterizə edilmişdir. Vaxtilə Ə.Hüseynzadə "Molla Nəsrəddin" in simasında Sabir gülüşünü "yəs və ələmlə dolu xəndə" adlandırırdı. Bu "göz yaşı", bu "yəs və ələm" nəyin əlaməti idi? Sosial tipin avam və cahilliyyindən doğan kədər deyildimi? Mahiyyətcə, bu sosial tipə məhəbbətdən irəli gəlmirdimi, onun taleyi ilə bağlı narahatçılıqdan doğmurdumu? Axı, T.Novruz bilməsə də, bütün sabırşunaslıq bilir ki, "Sabir əfəndi millətdən ötrü çalışırdı. O aşiq idi" (A.Səhhət).

T.Novruz nə Ə.Hüseynzadə deyəni, nə A.Səhhət deyəni, nə də böyük sənətkarın özünə "Ağlar-güləyən" imzası götürməsinin mahiyyətini başa düşmək istəmir. Onunku, deyəsən, açıq-aşkar inkarçılıq idi ki, yazındı: "Sabirdə, "ictimai yuxarılar" a məhəbbət

axtarmaq düz deyil! M.Ə.Sabirin məhəbbəti xalqına və millətinə idi". Yaxşı, ay professor, bəs "ictimai yuxarılar" kim idi? Onlar millət övladları deyildi? Z.Bünyadov və Y.Yusifovun redaktəsi ilə çap olunmuş "Azərbaycan tarixi"ndə "millət" anlayışına verilən xarakteristikani professora bir daha xatırladaq: "Azərbaycan burjua millətinin tərkibinə burjuaziya və proletariat, bəylər və kəndlilər, tacirlər və sənətkarlar və başqaları daxil idi" (s.613). Azərbaycan tarixşünaslığının aksiom kimi qəbul etdiyi həqiqəti T.Novruz qəbul etmir. O, bu qənaətdədir ki, "milli burjuaziyanın millatdən olmayan bu üzdəniraq nümayəndələri M.Ə.Sabir satirasının öldürürücü atəsinə haqlı olaraq tuş gəlmışdır".

M.Ə.Sabir satirasının varlılara münasibətdə tərbiyəedicilik funksiyasının, yəni Sabir satirasının tənqid xarakteri ilə bərabər təlqin xarakteri də daşıdığınıın sovet standartlarına öyrəşmiş elmi düşüncə tərəfindən lazımı səviyyədə başa düşülə bilməyəcəyindən ehtiyat edib məqalədə şairin publisistikasından onun vətəndaşlıq məramına aydınlıq gətirən bir sitat da vermişdik. "Zaman nə istəyir? Amma biz..." adlı məqaləsində Sabir yazırıdı: "Zira,

pullularımız əksəriyyətlə avam olduqları üçün məktəbin faidəsini, mənfəətini, xeyrini kamalınca düşünməzlər. Düşünmədikləri üçündür ki, bu yolda sərfi-hümmət edib pul da xərcləməzlər. Amma oxumuş, qeyrətli cavanlar o avam əğniyanı məarif yoluna təşviq edib də məktəb açdırı bilərlər". Bu, Sabirin milli birliyə, vətəndaşlıq şüruruna, milli intibaha çağırışının publisistik ifadəsi idi. Publisistikasında açıq-aydın ifadə olunan bu məram onun satirasında, bütövlükdə "Hophopnama"da yüksək estetik ifadəsini tapır.

Məqalədə geniş şərh olunan bu məsələnin üstündən sükutla keçən (üstünü vurmayan) T.Novruz bizim "Sabirin estetik düşüncəsində "əğniya""nın – dövlətlinin düşmən obrazı yox idi. Başqa sözlə, Sabir aşağı-yuxarı təbəqə münasibatlarını antoqonist ziddiyətlər prizmasından yanaşmırıldı" fikrimizi heç bir əsaslı dəlil gətirmədən "kökündən səhv" hesab edir. Heyrətlənməmək olmur! Müstəqillik dövründə əlinə qələm alan ədəbiyyatşunas milləti təşkil edən sosial təbəqələr arasında birlik yox, harmoniya yox, "antoqonist ziddiyətlər" axtarır. Biz isə Sabirin aşağı-yuxarı təbəqələrə münasibətinin estetik ifadəsinə aşağıdakı kimi elmi şərh vermişik:

"Sabirin yaradıcılığında millət bütün sosial təbəqələri ilə birlikdə hədəf seçilmişdi və burada tənqid obyektinə münasibətdə "ictimai aşağılar"la "ictimai yuxarılar" arasında heç bir prinsipial fərq müşahidə olunmur. O mənada ki, Sabirin tənqid hədəfi millətin ictimai şüur yoxsulluğu idi və bu mənada heç bir sosial təbəqənin vəziyyəti ürəkaçan deyildi. Heç bir sosial təbəqə vətəndaş yetkinliyi səviyyəsinə yüksəlməmişdi... Sabir ictimai şüur yoxsulluğuna qarşı mübarizəni təkcə "ictimai aşağılar" arasında yox, həm də "ictimai yuxarılar" arasında aparmağı vacib sayırdı. İctimai şüurun təkcə fəhlə və kəndlidə yox, eyni zamanda, kapitalist və mülkədar, o cümlədən hər cür yuxarı təbəqə nümayəndələrində çatışmadığını görür, onları hər cür mənəvi şikəstliyə aparan virusların sindromlarına qarşı profilaktik tədbirlərin görülməsini vətəndaş düşüncəli sənətkarın üzərinə düşən əsas vəzifə hesab edirdi".

Bizim "millət" anlayışına və Sabir satirasında "millət" probleminin qoyuluşuna elmi yanaşmamızın bəzi konturları hörmətli oxuculara yəqin ki, aydın oldu. İndi görək T.Novruz Sabirin millət konsepsiyasını necə başa düşür. Onun bizim tezislərimizə qarşı irəli sürdüyüü antitezislər aşağıdakılardır:

1. M.Ə.Sabir "millət" deyəndə "ayıq-başlıları" millətdən hesab edirdi, anlamazları, qanmazları, "millətkələfləri" millətdən hesab etmirdi.

2. Millətin içindən çıxan, amma millətdən olmayan çıxdaşlar...

3. M.Ə.Sabir "müsavat, ədalət, üxuvvət" tərəfdarlarını millət hesab edirdi, "Millət necə tarac olur olsun, nə işim var?!" deyənlər zümrəsini, "sinfini" millətdən hesab eləmirdi.

Hörmətli "Kaspi" oxucularından üzr istəyib, mahiyyətcə bir-birini təkrar edən bu üç tezisə dərindən diqqət yetirməyi xahiş edirik. Oxucularımızın gələcəkləri qənaətlər öz yerində, amma biz bu tezislərdə keçən əsrin 20-30-cu illərindəki marksist tənqidin "xalq" anlayışına sinfi baxışının ən qabarıq ifadəsini görürük. Biz sabırşunaslığın keçib gəldiyi inkişaf mərhələlərində "xalq" anlayışına sinfi baxışın qaldığını və bu cür baxışın artıq köhnəldiyini əsaslandırdanda T.Novruz bunu "ədəbiyyatşunaslığımızın və tənqidimizin Y.Qarayev mərhələsini "qələm zoruna" XX əsrin 20-ci illərinin Əli Nazim mərhələsinə sürükləmək" hesab edir. Ədəbiyyatşunaslığımızın və tənqidimizin Ə.Nazim və Y.Qarayev mərhələləri anlayışlarının elmi mərhələ təsnifatı mə-

nasında tam yanlış olduğunu sözarası qeyd edib, əsas məsələ kimi diqqəti ona çəkək ki, tənqidimizdə ədəbiyyata sinfi baxışın mövcudluğunu haqqında bizim elmi qənaətlərimizi qəbul etmək məcburiyyətində qalan T.Novruz bu cəhətinancaq "20-30-cu illər üçün səciyyəviliyi"ni düşünür. 50-ci illərdən sonra isə ədəbiyyatşunaslıqda ədəbiyyata sinfi baxışın "elmi obyektivliyə söykənən tədqiqat istiqaməti" ilə əvəz olunması fikrini irəli sürür. Qeyd edək ki, 50-ci illərin ortalarından ədəbiyyatımızda yeni keyfiyyət mərhələsinin başlanması, ədəbiyyatşunaslıq və tənqidin vulqar-sosiooji yanaşmadan uzaqlaşmaq cəhdləri, bu istiqamətdə əsaslı irəliləyişlər olduğu, sosiolojidən estetikliyə doğru hərəkətin intensivləşdiyi heç bir mübahisə doğurmur. Ancaq elmi və tənqidi düşüncənin sovet təhlil manerasından və metodologiyasından tamam qopduğunu da deyə bilmərik. Sabırın satirik tiplərinə münasibətdə ədəbiyyatşunaslığın bu metodologiyadan tam qopa bilmədiyi həqiqətdir. Elə bu düşüncə ilə də biz sözügedən məqalədə aşağıdakı tezisləri elmi həqiqətin ifadəsi kimi dövriyyəyə buraxmaqdan çəkinməmişik. Biz deyirik: "Sovet ədəbiyyatşunaslığı, çox vaxt müstəqillik

dövrünün ədəbiyyatşunaslığı da tənqidin realizmdə, o cümlədən Sabir yaradıcılığında tənqidin hədəfini düzgün müəyyənləşdirən, sənətkarın tənqid hədəfinə münasibətini sinfi mövqedən şərh edir. Tənqidin realizmdə “gülə-gülə sevmək” üsulu ancaq “ictimai aşağılar”a aid edilir. “İctimai yuxarılar” isə bir qayda olaraq burada ifşa hədəfi – nifrat obyekti kimi götürülür. Ona görə də, tənqidin realistin milli intibah uğrunda mübarizə ideallı ancaq fəhlə və kəndliyə, başqa sözlə, “ictimai aşağılar”a aid edilir. Fəal vətəndaş, milli və ictimai şüuru oyanmış vətəndaş uğrunda mübarizə fəal fəhlə, fəal kəndli, vətəndaş fəhlə, vətəndaş kəndli uğrunda mübarizə ilə əvəz edilir”.

Biz məsələni belə qoyuruq. Amma T.Novruz deyir: yox. Ancaq onun məqalədə Sabir satirasına verdiyi müstəqil təhlillərin hamısı özünün qoyduğu tezisin əleyhinə çevrilir və bizim mövqeyimizi təsdiq edir. Çünkü bu təhlillərin hamısı nəinki sosioloji, hətta vulqar-sosioloji mövqedən aparılır və sosial təbəqələrə münasibətdə sinfi ayrı-seçkiliyi öna çəkir.

Milli şüuru oyanmış vətəndaş və onların birliyi uğrunda ardıcıl mübarizəni - azərbaycançılıq ideologiyasının əsasını

təşkil edən milli birliyi prof. T.Novruz milli təfriqə kimi başa düşür. Biz məsələni bələ qoyuruq: "Sabirə burjua münasibətlərinin yenicə formalaşdığı dövrdə "müsəlman fəhlələrinin qayğısına qalan", onların "qismən də olsa, maddi vəziyyətlərinin yaxşılaşdırılması"na nail olan H.Z.Tağıyev, Ş.Əsədullayev, M.Səlimxanov, M.C.Əliyev kimi milli burjuaziyanın nümayəndələrinin, "həmişə yoxsullara kömək etməyə və onların qayğılarına qalmağa çalışan" İsmayıł xan Ziyadxanlı, Allahyar bəy Zülqədərov, Fərrux bəy Vəzirov kimi mülkədarların adları və əməlləri yaxşı məlum idi. Sabirin satirik qəhrəmanları – "Əkinçi"dəki mülkədar, "Fələ"dəki kapitalist, "Nuri-çəşmanımmışan, ey pul, canımmışan" deyən sərvətdar milli həyat problemlərinə, vətən və onun taleyinə münasibətdə H.Z.Tağıyev, yaxud İsmayıł xan Ziyadxanlı deyildilər. H.Z.Tağıyevdən, İsmayıł xan Ziyadxanlıdan fərqli olaraq onlar öz şəxsi mənafelərindən kənar məsələlər haqqında düşünə bilmirdilər. Onlar bu cür düşüncə tərzindən, hələ ki, uzaq idilər. Ancaq məsələ burasındadır ki, ictimai şüuru milli mənafeyə köklənmiş zamanın tələbi, zamanın istəyi idi. Burjua münasibətləri bu cür düşüncə tərzini formalaşdıracaq ideoloqlar

yetirirdi. Bu mənada Mirzə Cəlil də, Sabir də, Ə.Hüseynzadə və Ə.Ağaoğlu da, A.Səhhət və Hadi də burjua münasibətlərindən doğulmuşlar idi”.

“Töhvə” müəllifi isə Sabir satirasında Azərbaycan burjuaziyasının yekcins tipini görür. T.Novruza görə bu “tip” Sabir satirasının öldürücü gülüş hədəfidir. O yazır: “M.Ə.Sabirin zamandaşı olan “Bakı milyançıları” barəsindəki bu mətləbi yəqin ki, Sabir XXI əsrдəki B.Vahabzadədən daha yaxşı bilirdi və onlara dərindən bələd idi (Bu müləhizədən qabaq T.Novruz B.Vahabzadənin bir məqaləsindən sitat gətirir və həmin sitatdan belə bir fikir keçir: “Bizim milli burjuaziya bilmirəm nəyə görəsə milli hissədən məhrum olmuşdur”). Bu cür milli heysiyyətdən çox uzaq miyonçuların, milli burjuaziya adlanan “milyançılar”的 tipik obrazı M.Ə.Sabirin şeirindən belə boylanırdı”. Fikrini təsdiq üçün o, “Bir cibimdə əskinəsim, bir cibimdə ağ mənat” misrası ilə başlanan satiradan parçaları misal gətirir. T.Novruz Sabir satirasında məsələlərin qoyuluşunu üst qatdan qavrayır. Ona görə də Sabir şeirində burjua münasibətlərinin formallaşmağa başladığı zamanın hadisələrinin cərəyanının bütün mürəkkəbliyi ilə təsvirini duya bilmir.

Əgər diqqat etsəydi, misal verdiyi satirada:

*Çeynənildi millətim, neylim, hüquqi-aqdəsi?!
Ya ki, heç bir yerdə yoxdur hörməti, şəni, səsi.
Böylə-böylə sözlərin mən olmaram baziçəsi!
Olsun, olsun, qoy çox olsun böylə ləzzətli
həyat! –*

misralarında vətəndaşlıq vəzifəsini dərk etməyən varlı ilə paralel şəkildə ona bu vəzifəni xatırladan, onun üzərinə düşən missiyaları izah edən ikinci bir vətəndaşın obrazını da görə bilərdi. Bu, milli burjuaziyanın üzərinə düşən vəzifələri ona izah edən milli ideoloquq – ləp elə Sabirin, Mirzə Cəlilin, yaxud Əli bəyin obrazı idi.

Sabir satiralarında birinci halda öz vicdan, millət borcunu dərk etməyən varlığının, ikinci halda ona bu vəzifəni başa salan, milli intibah uğrunda mübarizə yoluna qədəm qoyan bəsirət sahiblərinin, üçüncü halda milyonlarını millət yolunda, milli tərəqqi yolunda xərcləməkdən çəkinməyən milyonçunun da obrazı yaradılmışdır. Bizim yazımızda Sabirin "Xəsisin heyfi, varisin keyfi" satirasından aşağıdakı parça nümunə gətirilir:

*Bir para şəxs eləyir mayeyi-ehsan səni,
Qədrini bilməz edir millətə qurban səni.
Aşıqəm mən sənə, ancaq olasan munisi-can,
Biəbi əntə və ümmi sənə canım qurban.*

Biz T.Novruzdan fərqli olaraq bu parçada iki milyonçunun obrazını görə bilirik. Buna görə də yazılıq: "Sabirin bədii nitqi dialoji xarakterlidir. Onun satirik qəhrəmanlarının monoloqlarında həm özlərinə, həm də baş-qalarına məxsus dünyagörüşlərinin bədii ifadəsini görmək mümkündür. Yuxarıdakı misralar ancaq satira hədəfinin dünyagörüşünün ifadəsi deyil. Bu dörd misrada fərqli dünyagörüşlərinə malik iki əğniyanın obrazı yaradılmışdır. Şair bu satirada milli şüuru inkişaf etmiş, vətəndaş düşüncəli varlı obrazı ilə (varını, dövlətini, pulunu millətə qurban edən əğniya obrazı ilə) vətəndaşlıq düşüncəsindən məhrum, milli şüuru oy-anmamış varlı obrazını (bütün varlığı ilə pula aşiq olan əğniya obrazını) qarşılaşdırır. Sənətkarın bədii niyyəti isə bu təzadlı situasiyanın oxucu şüurunda yaratdığı, yarada biləcəyi intibahla gerçəkləşir".

Biz bu cür düşünürük. T.Novruz isə Azərbaycan milli burjuaziyasının tarixi obrazını aşağıdakı kimi təsəvvür edir:

"Sözarası onu da deyim ki, məni həmişa bir məsələ düşündürüb. Niya H.Z.Tağıyev, Ş.Əsədullayev, M.Səlimxanov, M.C.Əliyev kimi milli burjuaziya nümayəndələri dövrün tanınmış sənət adamları olan Ü.Hacıbəyliyə, Mirzə Cəlilə, M.Hadiyə, Ə.Ağayevə, Ə.Haqverdiyevə, N.Vəzirova və s. o cümlədən də M.Ə.Sabir kimi dahilərə bu qədər biganə olublar, onlara soyuqqanlı yanaşıblar?..."

Görəsən, prof. T.Novruz milli ideologiyamıza baxış nöqtəyi-nəzərindən düşün-cələrindəki yanlışlığın miqyasını təsəvvür edirmi? Dünənin tarixi həqiqətlərini bu dərəcədə yanlış təqdim etmək hansı məqsədə xidmət edir? Ya bəlkə bu, doğrudan da, yaxın tarixin həqiqətlərini bilməməkdən irəli gəlir?

Sabirin dini görüşləri ilə bağlı mülahizələrimizə "Töhvə" müəllifinin münasibəti inkarçılıqdan bir-birini təkzib edən qənaətlərə, oradan da baş-ayaq mülahizələrə qədər "inkişaf" edir.

Biz birmənalı şəkildə yazıraq: "Sabir gündəlik həyat və möişətində dindar olduğu kimi, dünyagörüşündə də, şeir yaradıcılığında da dini təsirlərdən uzaq olmadığı (Bu barəda geniş bax: Bayramoğlu A. Mirzə Ələkbər Sabir (Həyatı və Əsərləri). Bakı. "Qismət", 2003, s.82-90) və ümumiyyətlə, onun dindar

olduğu bir həqiqətdir və zənn edirik ki, bu gün bu məsələ sabırşunaslıqda mübahisə obyekti ola bilməz".

Prof. T.Novruz da bir mülahizəsində Sabirin dindar olduğunu qəbul edir və yazır: "Hacı Məcid Əfəndi dövrünün elə M.Ə.Sabir, S.Ə.Şirvani qədər dini, şəriəti kamil bilən işıqlı, mövhümata uymayan, ləyaqətli din adamı idi". Bu mülahizədə Sabirin İslam dininə qail, dindar bir adam olduğu qəbul edilir. Bu tezis mahiyyətcə bizim dediyimizi, yəni Sabirin dindar bir insan olduğu haqqında mülahizəmizi təsdiq edir. Lakin elə bu mülahizənin ardınca T.Novruz bizim Sabiri dindar hesab etməyimizdən möhkəm, görünür ki, həm də çox möhkəm qəzəblənərək, bizi Sabiri "dindar kimi qələmə vermək"də günahlandırır və məntiqi baxımdan öz əvvəlki fikrini təkzib edir: "...Sabirdə dindaşlıq, dindarlıq axtarışına çıxanlar tapılır. Təəssüf ki, T.Salamoğlunun məqaləsində də bu tendensiya var. Vaxtilə M.Ə.Sabiri ateist edənlər, indi teist, az qala üləma, dindar kimi qələmə verməyə çalışırlar!" T.Novruz bu ziddiyyətli düşüncələr burulğanında və tam bir çəşqinqılıq içərisində qəti hökm verir: "M.Ə.Sabir nə ateist olub, nə deist, nə də teist". Baş, elə isə

"kim olub?" sualına cavab gecikmir. Cəmi bir abzas sonra irəli sürdüyü mülahizədə Sabirin "İslamı, İslamın fəlsəfəsini, tarixini kamil bilən, onun mütərəqqi cəhətlərini qəbul və əməl edən vicdanlı bir müsəlman ziyalısı olduğunu danılmaz həqiqət" hesab edir.

Sabirin dinə münasibəti məsələsində T.Novruzun bir mülahizəsi də elmi cəhətdən tam məntiqsiz və əsassızdır. Dünyagörüşü etibarı ilə Sabirə dindar demək, sən demə, "M.Ə.Sabir satirasının əsas ruhuna balta vurmaq, onu loyal, liberal kimi təqdim etmək" deməkmiş.

Əslində bu məqamda bizim məqsədimiz Sabirin dinə münasibətini aydınlaşdırmaq olmamışdır. Çünkü biz düşünürük ki, "bu gün bu məsələ sabırşunaslıqda mübahisə obyekti ola bilməz".

Bu günün ədəbiyyatşunaslığında heç bir mübahisə doğurmayan məsələni mübahisə obyektiə çevirməkdə Tərlan Novruzun məqsədi oxucunun fikrini bizim yazımızda ifadə olunan əsas mülahizələrdən yayındırmaqdır. Hacı Məcid Əfəndi ilə bağlı mülahizələrin əsas məğzi ondan ibarətdir ki, "Hacı Məcid Əfəndi şairi Şamaxı qazisi – din xadimi kimi yox, millətin istiqbali uğrunda çalışan vətəndaş – insan kimi maraqlandırır".

T.Novruz bizim Sabirin vətəndaş məramına verdiyimiz təhlillərə qeyri-ciddi və qeyri-elmi münasibət ifadə edərək yazır: "Bəh-bəh, konsepsiyanın "kamilliyinə" diqqət yetirin! Sən demə, M.Ə.Sabir bütün yaradıcılığı boyu ifşa etdiyi, tənqid atəşinə tutduğu bəy və xanzadələri, "milyonçuları", çatıqurşaq mollaları, minbəri qazanc mənbəyinə çevirən mollanümaları, xurafat və mövhumat yiğinini, cəmiyyətin tullantılarını "sevdiyindən" belə edirmiş!"

Köhnəlmış, sovet ədəbiyyatşunaslığından min dəfə çeynənmış bu baxış sistemindən qarşı bizim qoyduğumuz elmi mövqe belədir: "Əslində şair burjua münasibətləri dövrünün milli həyatını analitik bədii təhlildən keçirirdi. Formalaşmaqda olan ictimai-siyasi, mədəni, iqtisadi münasibətlər sistemində hər bir vətəndaşın, zümrənin üzərinə düşən missiyani dahiyana və dəqiqlik şəkildə müəyyən edirdi. Sabir ancaq milli düşüncədəki naqışlıyi tənqid hədəfinə çevirməklə kifayətlənmirdi. Sabir satirası milli düşüncəni formalaşdırmaq, istiqamətləndirmək meyli ilə "milli həyatımızın ensiklopediyası"na çevirmək qüdrəti qazanırdı. Sabir ancaq əxlaqi-mənəvi eybəcərlik mənasında "nə etməməli?", "nədən çəkinməli?" sualına

cavab vermir, insanın ləyaqətini alçaldan əməlləri tənqid hədəfinə çevirməklə bərabər, eyni zamanda "nə etməli?" sualına da cavab verirdi. Konkret situasiyalarda milli mənafə baxımından münasib olan və olmayan keyfiyyətləri tənqid hədəfinin düşüncə predmetinə çevirməklə oxucunun düşünməsinə və həqiqəti tapmasına yardımçı olurdu".

Sən demə, bizim Sabir satirasına bu baxışımız Sabirə "əl uzatmaq", "dil uzatmaq" imiş, özü də "orijinal görünmək xatırınə" imiş.

Mülahizələrində heç bir məntiqi ardıcılıq, analitik yanaşma olmayan, bir abzasda dediyini onun dalınca gələn abzasda unudan, öz dediyini təkzib etdiyinin fərqinə varmayan, "töhfə" sözünü "töhvə", "burjuaziya" sözünü "burjaziya" yazan, yazısında onlarca orfoqrafik, qrammatik, üslubi səhvlərə yol verən bir müəllif özünü sabırşunaslıqda necə "söz sahibi" hesab edir və elmi-analitik bir yazını darmadağın etmək fikrinə düşür? İstərdim ki, bu sualın cavabı ilə bağlı oxucular da düşünsünlər.

"Töhvə" müəllifinin sabırşunaslıqda yeni söz demək imkanlarının tükməsinə dair mülahizələri, bunu yersiz "improvizə", "ra-

dikalizm” hesab etməsi də tam mənviqsızdır. Mahiyyətcə onun bu mövqeyi sabırşünaslığın inkişafını şübhə altına almaq və əslində bir-birinin ardınca çap etdirdiyi kitablarının (bir-birinin içindən çıxan kitablarının) bu sahənin irəliyə doğru hərəkətində heç bir rol oynamadığını etiraf etməsi deməkdir. Onda T.Novruzun “sabırşünashlığı” nəyə xidmət edir?

Olsun ki, bu sual prof. Tərlan Novruzu düşündürməyəcək. Amma istəkli oxucularımızı düşündürməlidir. Çünkü biz düşünərək və düşündürmək üçün yararlıq.

*21-24 dekabr 2014-cü il
“Kaspi” qəzeti 6 yanvar 2014-cü il
7 yanvar 2014-cü il*

IV MƏQALƏ

SABİR SATİRASININ DİALOJİ MƏZMUNU

M.Ə.Sabir Azərbaycan tənqidi realizminin iki böyük nümayəndəsindən biri sayılır. Tənqidi realizm ədəbiyyatşünaslıqda maarifçi realizmdən sonrakı inkişaf mərhələsi və realizmin yeni tipi kimi dərk və qəbul edilir. Realizmin yeni mərhələsində və tipində tənqidi gülüşün mahiyyətçə maarifçi realizmdəkindən fərqlənməsi və inqilabi demokratik dünyagörüşünə əsaslanması fikri önə çəkilir.

Bununla belə, realizmin mərhələ təsnifatının və tipoloji bölgüsünün müəyyən mənada şərtiliyi də xüsusi şəkildə vurgulanır. Realizmin bir mərhələsindən o birinə keçid prosesində "saf və bülür metod"dan (Y.Qarayev) danışmağın mümkünzsizlüyü qeyd olunur. Ədəbiyyatşünaslıqda maarifçi və tənqidi realizmlərin "genetik əlaqələr"indən (Y.Qarayev) söhbət açılır. Şübhəsiz, burada bir ədəbi-estetik cərəyanın doğuluşunda özündən əvvəlkinin iştirakından söhbət gedir. Yeninin prinsiplərinin müəyyənləşməsində

ənənənin rolu təsdiq edilir. Bunun ədəbi qanuna uyğunluq olması həqiqətindən çıxış edilir.

Azərbaycan realizminin tipoloji təsnifatını verən prof. Y.Qarayev doğru olaraq tənqidin realizmdə maarifçiliyin iştirakını yalnız estetik prinsiplərin bir-birindən doğulması və dialektik inkişaf mənasında bir-birini inkar etməsi ilə məhdudlaşdırır. O, tənqidin realizmin realizmin yeni bir mərhələsi və tipi kimi meydana çıxmamasında "maarifçi realizmin nailiyyətləri" ilə bərabər "maarifçi fikrin" də mühüm rolu üzərində dayanır. Bu, artıq tənqidin realizmdə maarifçiliyin bir dünyagörüş səviyyəsində iştirakını təsdiq etmək deməkdir. Lakin ədəbiyyatşünaslıq maarifçiliyin tənqidin realizmdə müstəqil bir dünyagörüş kimi iştirakından çox, ona inqilabi dünyagörüşünün formallaşmasına təkan verən vasitə, üsul kimi yanaşmağa daha artıq üstünlük verir. Maarifçilik tənqidin realizmdə inqilabi dünyagörüşünə yiyələnmək üçün keçilməsi zəruri olan bir mərhələ kimi dərk edilir. Buna görə də tənqidin realizmdə inkar pafosu onun estetik prinsiplərini müəyyənləşdirən əsas şərt sayılır. Beləliklə, estetik idealın inkar yolu ilə təsdiqi tənqidin realizmin əsas qanuna uyğunluğu hesab edilir.

Milli realizmin yeni inkişaf mərhələsi üçün bu prinsiplərin "qəti normativ akt" kimi qəbul edilməsi bizə mübahisəli görünür. Ən azı ona görə ki, Sabirin yaradıcılığı bu "qanunauyğunluq"dan kənara çıxır. Sabir satirasında inkar pafosu ilə təsdiq pafosu bir-biri ni tamamlayaraq, onun dialoji məzmununu önə çıxarıır. Bu satira heç də həmişə eybəcərliyi inkar məzmunu ilə özünəməxsusluq qazanmir. Burada cəmiyyətdə gedən proseslər mürəkkəbliyi, ziddiyətləri, müsbət və mənfi tərəfləri ilə əks olunur. Sabir satirası maarifçi dünyagörüşünün ifadəsi olaraq öz üzərinə milli şüurun formalasdırılması funksiyasını götürür. Bu funksiya onun cəmiyyətin bütün təbəqə və zümrələrinin həyatını bədii təhlil predmetinə çevirməsini qəcilməz edir.

Cəmiyyətin sıçrayışlar (inqilablar) yolu ilə deyil, təkamül yolu ilə tərəqqi edəcəyi, millətinin məhz bu yolla "millətlər içində öz imzası"ni təsdiq edə biləcəyinə inam Sabirin estetik idealının aparıcı xəttinə çevrilir. Böyük sənətkar xalqının milli şüurunu oyamağı, onda həqiqi vətəndaş düşüncəsi formalasdırmağı özünün əsas məramı kimi qəbul edir.

Sabir satirada inqilab yaratmışdı. Lakin bu, "inqilab uğrunda satira" deyildi. Sabir

satirasında inqilaba çağırış ideyası yox idi və o, kütləni inqilabi mübarizəyə səsləmirdi. Sabir şüurda inqilabdan danişirdi. O, mənsub olduğu millətin sosial şüurunun oyanması, insanın özünü və millətini, milli varlığını dərk etməsi, vətəndaş kimi yetişməsi uğrunda mübarizə və mücadilə yolunu seçmişdi. Böyük sənətkar 1906-10-cu illər arasında bir neçə məqalə yazmış və onları "Həyat", "İşad", "Təzə həyat", "Həqiqət" və başqa qəzetlərdə çap etdirmişdi. Bu məqalələrdə biz dahi sənətkarın satirik şeirlərində ifadə olunan məramın açıq, publisistik ifadəsini görürük. Sabir milli tərəqqi uğrunda mübarizədən danişir. Bütövlükdə İslam dünyasının geriliyindən söhbət açır və yana-yana, vətəndaş ağrısı ilə bildirirdi ki, "bu cəhalət bizi odlara yandırır, biz hələ bixəbər qalırıq". Sabir mədəniyyət, hürriyyət zamanının gəldiğini uca səslə elan edir və ona yetişməyin çarələrini axtarırdı. "Bilirmisən çarəmiz nədir?" sualına Sabir belə cavab verirdi: "Bəli, çarəmiz, ən böyük çarəmiz məktəbdır. Məktəb, yenə məktəb! Hələ isə hər şəhərdə, bacardıqça hər kənddə iştihadə ilə, ittifaq ilə məktəb açmalı" (M.Ə.Sabir. *Hophopnamə. İki cilddə. II cild. Bakı, "Şərq-Qərb", 2004, s. 206.).*

Məktəb uğrunda mübarizə Sabirdə milli

düşüncəni oyatmaq, xalqı cəhalət əsarətindən qurtarmağın, hürriyyətə yetişməyin, azad vətəndaş cəmiyyəti yaratmağın əsas yolu kimi mənalayırdı. Sabir gələcəyə, istiqbala gedən yolun məktəbdən keçdiyini israrla təkrar edir, "məktəb uğrunda mübarizə"ni "böyük vəzifə", "ali məqsəd" hesab edərək yazırdu: "Ey millətimizin ziyalı cavanları, bilsəniz ki, siz dünyalar qədəri olan bir vəzifə altında yaşayırıınız! Budur, vətəni-əzizimizin gül, rəyahin bitirən torpaqları qardaşlarımızın məsum qanları ilə, elmsiz, tərbiyəsiz cəvanlarımızın vəhşikarana, zalimanə hərəkətlərindən ağaştə olduğun görünüsünüz! Bu hərəkətlər elmsizlikdən, cəhalətdən naşı deyilmidir? Əfradi-milləti-islam cəmiən rifahi-halları üçün, istiqbalda səadətləri üçün siz alicənablara göz tikməyiiblərmi? Hərgah siz bu şanlı vəzifənizi layiqincə yerinə yetirsiniz, yəqin ki, yəqin ediniz ki, zənciri-əsarətdə, qeydi-cəhalətdə boğulub qalmış millətdaşlarımızı qərq olduqları vərteyi-fəlakətdən sahili-nicata çıxarda bilərsiniz" (M.Ə.Sabir. Göstərilən kitabı. s. 206-207).

Sabirin milli tərəqqi, azad vətəndaş cəmiyyəti uğrunda mübarizəsi konsepsiya xarakteri daşıyırırdı və bütöv bir sistemə malik idi. Bu sistemdə bütün millət övlad-

ılarının yeri var idi və hər bir kəsin, hər bir təbəqənin üzərinə düşən vəzifələr dəqiqliyə müəyyənləşdirilmişdi.

Sabir satira ilə bərabər, uşaqlar üçün də şeirlər yazırırdı. Bu, müəyyən mənada, onun məktəbdarlığı, məktəblərdə qiraət materiallarına olan böyük ehtiyacla bağlı idi. Lakin bizi düşündürən məsələnin başqa tərəfidir. Sabirin satirik yaradıcılığı ilə uşaqlar üçün yazdıqları arasında daxili bir əlaqə var idimi? Şərq dünyasını lərzəyə gətirən satiralar müəllifinin onlara paralel şəkildə uşaqlar üçün əsərlər yazmasında bir qanuna uyğunluq görünürmü? Ümumiyyətlə, "Hophopnamə"ni uşaqlar üçün şeirlərsiz təsəvvür etmək mümkünüdmü? Bizim fikrimizcə, Sabirin milli varlıq uğrunda mübarizəsinin başlangıcında uşaqlar üçün yazdığı şeirlər dayanır. Sabir milli ruhun tərbiyəsi, vətəndaşlıq düşüncəsi uğrunda mübarizəni işin təməlindən - uşaqlardan başlamağı vacib sayırdı. İstiqlal uğrunda mübarizənin təməlinin möhkəmliyini uşaqların düzgün tərbiyəsində görürdü. Onun şeirlərində uşaqlara təbiət və cəmiyyət hadisəleri ilə bağlı aşılanan zəngin bilik, mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərin təbliği vətəndaş düşüncəsi tərbiyə etməyə hesablanmışdı. Bu

mənada "uşaqlar üçün şeirlər" onun satirik yaradıcılığının "üverturası" idi.

"Hophopnamə"də bütün nəsillərin tale yolu, bütün sosial təbəqələrin düşüncə tərzi analitik bədii təhlildən keçirilir və dəyərləndirilirdi. Əksər satiralarda dün-yagörüşü, məsələlərə baxış bucağı ilə tənqid hədəfinə çevrilən tiplərlə bərabər, cəmiyyətdə gedən mütərəqqi proseslərin təmsilçisi olan insanın – ictimai şüuru inkişaf etmiş vətəndaşın da obrazı görünməkdədir. Sabırşünashlıqda, demək olar ki, diqqətdən kənardə qalan bu məsələ - Sabir satirasının dialoji məzmunu onun özünəməxsusluğunu şərtləndirən ən əlamətdar keyfiyyətlərdən biri kimi nəzərə çarpir.

"Hophopnamə"nin "Millətnamə" olmaq məramı "Məktəbnamə"dən keçir. Akademik İ.Həbibbəyli tamamilə doğru vurğulayır ki, "Mirzə Ələkbər Sabirin satiralarında mövcud vəziyyətdən çıxış yolu kimi məktəbə, ictimai-mədəni və texniki tərəqqiyə, milli-mənəvi özünüdərkə çağrış motivi ön mövqeyə çəkilmişdir" (*Həbibbəyli İ. Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik. Bakı. "Nurlan", 2007, s.115*). Görkəmli alimin "Sabir dolayı yolla məktəbi milli oyanışın, dirçəliş və tərəqqinin əsas hərəkətverici qüvvəsi olduğu

qənaətindədir” tezisi və bu istiqamətdəki təhlilləri (*Həbibbəyli İ. Göstərilən əsəri*, s.116) “Hophopnamə”yə yeni elmi baxışın ifadəsi kimi ciddi maraq doğurur. Doğrudan da, məktəb Sabir yaradığında çox mühüm sosial funksiya daşıyır. Bütün sosial təbəqələr, bütün nəsillər məktəb adlı məhək daşına vurularaq qiymətləndirilir. Çünkü sənətkarın uğrunda mübarizə apardığı milli hərəkatın gerçəkləşməsinin əsas meyarı məktəbə münasibət idi. Milli taleyin irəliyə doğru hərəkəti, milli tərəqqiyə gedən yol məktəbdən keçirdi. İlk növbədə, məktəblər açılmalı, məktəbin açılması zərurəti dərk olunmalı idi. Məktəb ictimai şüuru formalasdırmanın təməlini qoyan bir məbəd kimi təsəvvür edilməli idi. Ədəbiyyatşunaslıqda tamamilə doğru vurgulanır ki, “Sabirin ən vacib ideallarından biri də millətinin ağ günlərə çıxdığını görmək, onun parlaq gələcəyini təmin edəcək yeni nəslin təlim-tərbiyəsinin yoluna qoyulması idi” (*Nəbiyev B. Mirzə Ələkbər Sabir Tahirzadə Şirvani / M.Ə.Sabir haqqında tədqiqlər. Bakı. “CBS”, 2012, s.23).*

Sabir satirasında valideynin məktəbə, uşağın oxumasına münasibətinə son dərəcə ciddi əhəmiyyət verilməsinin əsas səbəbi bu idi. Onun məktəblə bağlı qaldırdığı ilk problem

uşaqların təhsil alması zərurətinin milli düşüncədə yer alması idi. Buna nail olmaq milli düşüncənin formallaşması istiqamətində ilk addımın atılması demək idi. Lakin məktəbə münasibət milli mühitdə birmənalı deyildi. İctimai şüurun formallaşmadığı, dini fanatizmin hökm sürdürüyü bir cəmiyyətdə dünyəvi məktəbə etiraz ruhu çox güclü idi. Məhz buna görə, Sabirin yaradıcılığında tənqidin ilk hədəfləri "uşaq mənimdir əgər, oxutmuram, əl çəkin!" deyən və sosial şüurdan məhrum olan ata-analar idi.

1906-cı ildə dövri mətbuatda Sabirin iyirmi üç satirası çap olunub. Bunlardan doqquzu elmin və təhsilin əhəmiyyəti, valideynin uşaqların elmə və təhsilə cəlb olunmasına münasibəti masələsinə həsr olunmuşdur: "Ol gün ki, sənə xalıq edər lütf bir övlad", "Bilməm nə görübdür bizim oğlan oxumaqdən?!?", "Tərpənmə, amandır, bala, qəflətdən ayılma!", "Ata nəsi-həti" və s. İlk növbədə, bu satiralarda milli mühitdə məktəbə münasibətdəki köklü ziddiyətlərin məharətli bədii təsvirini görmək mümkündür. Bir tərəfdə heç cürə oxumaq istəməyib, küçəni özünə fəaliyyət meydanı seçən uşağıın obrazı, digər tərəfdə bütün varlığı ilə təhsilə, elmə meyil salmış

məktəblinin obrazı, bir tərəfdə elmə, təhsilə qənim kəsilən atanın obrazı, o biri tərəfdə oğlunu oxumağa həvəsləndirdiyi üçün əri tərəfindən olmazın töhmətlərə məruz qalan ananın obrazı və s. Göründüyü kimi, mənzərə kifayat qədər mürəkkəbdir. Ancaq ümidsiz də deyil. Çünkü Sabir satirasının təqnid hədəfinə çevrilən "zülmət səltənəti"ndə zəif şəkildə olsa da "işıq şüa"ları görünməkdədir. "Ata nəsihəti", "Bilməm nə görübdür bizim oğlan oxumaqdan?!" satiralarında təhsilə, elmə cahillik prizmasından baxış təqnid hədəfinə çevrilməklə bərabər, cəmiyyətin irəliyiə doğru hərəkətinə təkan verən proseslər də bədii təsvirin mərkəzinə çəkilir.

Sabir satirasında bədii dil çox vaxt dialoji xarakter daşıyır. Nitqin dialoji xarakteri bizi bədii məzmunun dialoji səciyyəsini görməyə imkan verir.

*Bilməm nə görübdür bizim oğlan
oxumaqdan?!*

Dəng oldu qulağım!

*Jurnal, qəzətə, hərzəvü hədyan oxumaqdan
İncəldi uşağımı*

– misralarında elmə, təhsilə cahil, nadan münasibəti simvollaşdırın atanın obrazı

tənqid hədəfi seçilmişdir. Lakin tənqid hədəfinin dilindən səslənən monoloq ancaq onun dünyagörüşünün ifadəsi deyildir. Bu "monoloq" sözün həqiqi mənasında polifonik məzmunludur. Çünkü bu monoloqda təhsilin, elmın əhəmiyyətini dərk etməyən, buna görə də ona kəc baxan cahilin obrazı ilə bərabər, elmə, təhsilə milli qurtuluş yolu, vasitəsi kimi baxan, ictimai şüuru inkişaf etmiş vətəndaşın da obrazı görünməkdədir. Bu satira bir "ailə dramı"dır. Atanın müqavimətinə baxmayaraq, zamanın tələbi kimi elm, təhsil bu ailəyə də nüfuz edə bilməşdir. Atadan fərqli olaraq ana ayıq düşüncəlidir. O, zamanın irəliyə doğru hərəkətini, bu hərəkətdə elmİN, təhsilin əhəmiyyətini başa düşmüş, bir an da tərəddüd etmədən oğlunu oxumağa təşviq etmişdir.

*Haşa, oda yaxmaz ana istəkli balasın,
Kəssin səni Allah!*

*Bu tifli oxutmaqlığa etdin məni tərgib
Həp eyladın iğva –*

misralarından milli şüuru inkişaf etmiş ananın obrazı boylanır. Adı çəkilən satirada elm, təhsil yoluna düşən, oxumağı, təhsil almağı özünün həyat məramına çevirən,

dünyəvi elmləri öyrənməyə ehtirasla can atan, artıq bu yolun fədakar yolcusuna çevrilən gəncin də obrazı görünür. Sabir satirasında atalar-oğullar problemi çox vaxt mühafizəkar dünyagörüşünə malik ata ilə yeniləşən dünyyanın təmsilçisi olan övlad arasındaki münaqişə şəklində öz həllini tapır:

*Bəsdir oxudun, az qala canın tələf oldu,
Bu kardan al çək!
Yazmaq, oxumaq başına əngəl-kələf oldu,
Əşərdan al çək!*

misralarının və bu kimi digər misraların dialoji məzmununu elmə, təhsilə cahil münasibət göstərən ata obrazı ilə bərabər, cəmiyyətdə gedən mütərəqqi proseslərin axarına düşən, "zülmət səltənəti"ndəki "işıq şüaları"nın gündən-günə güclənəcəyinə ümid yaradan məktəbli gəncin obrazını da təsəvvür etməyə imkan verir. Dahiyənə istedad və iti müşahidə vətəndaş sənətkara cəmiyyətdə gedən yeniləşmə proseslərinin, milli düşüncənin formalaşmasının, vətəndaş cəmiyyəti yaratmaq uğrunda mübarizənin genişlənməkdə olduğunu, qarşısalınımız mədəni hərəkata çevrildiyini müşahidə etməyə imkan verir. Sabir cəhalət dünyasını

göstərməklə bərabər, ona müqavimət göstərən "güt"ün də mövcudluğunu müşahidə edir və öz müşahidələrini satiralarının dialoji məzmununda çox aydın əks etdirir. Biz Sabir satirasında artıq elm, təhsil yoluna düşən məktəblinin obrazını gördükdə buna təəccüblənmirik. Çünkü cəmiyyətdə gedən proseslər bütün tərəfləri ilə bu satira güzgüsündə əks olunmaqdadır. Satirik tipin "monoloq"unun dialoji məzmununda ictimai şüurun formallaşma prosesi, milli düşüncənin oyanması, vətəndaş şüuru uğrunda mübarizə hərəkatının ən səciyyəvi əlamətləri, konkret detalları əks olunur:

*Xəlqin evini yixdi çıxıb bir neçə bədzał,
Ax, ax, a beyinsiz!*

*Hər bir gədə bir az oxuyub adam olubdur,
Zakonu bəyənməz;*

*Çoban-çoluq oğlu bəy ilə bahəm olubdur,
Hamunu bəyənməz;*

*Gahi şaha bir tənə vurar, gahı vəzirə,
Bax, bax, səni tari!*

*Gahi ocağa şəkk eliyər, gahi də pirə,
Kafir olu bari.*

*Bundan sonra qıl tövbə dəxi, məktəbə getmə,
Bircə usan, oğlum!*

*Tə baxma müəllim sözüna, ta əməl etmə,
Axır utan, oğlum!*

"Ata nəsihəti" adlı satiradan verdiyimiz bu parça cəmiyyətdə gedən ədəbi-mədəni hərəkata, hətta sosial-siyasi həyata güzgü tutur, ictimai həyatın qarşısınınmaz inkişaf tempini əks etdirir. İctimai həyatı öz durğunluğunda, "qaranlıq dünya" çərçivəsində saxlamaq istəyənlərin acizliyi, yeniləşmənin həm mədəni, həm də sosial-siyasi hərəkat kimi cəmiyyəti bütövlükdə öz ağışuna alması və bunun get-gedə genişlənməkdə olması, "atalar"ın qaranlıq dünyasından "oğullar"ın birmənalı şəkildə siyrilib çıxmağa çalışması, milli intibah hərəkatına qoşulması Sabir satirasında inkar pafosu ilə təsdiq pafosunun bir-birini tamamlamasından soraq verir, hər ikisinin bu sənətin üzvi tərkib hissəsi kimi meydana çıxıb, onun həyatı gücünü təsdiq etməsinin əlamətdar cəhətləri kimi meydana çıxır.

Sabir satirasının təsdiq pafosunda cəmiyyətin maariflənməsinə qarşı çıxan qüvvələrlə müqayisədə maarifçilik uğrunda dönməz mübarizə yoluna qədəm qoyanların artan gücü, həyatın bütün sferalarına təsiri, hayatı, yaşayış tərzini, həyata, yaşayışa baxış sistemini dəyişdirmək imkanları əks olunur. Burada maarifçilik hərəkatının milli həyata getdikcə daha artıq nüfuz etməsi

bədii təhlil predmeti olur. "Ey fələk, zülmün
əyandır..." satirasında "məktəbi-nisvan"ın
cəmiyyət həyatına nüfuzunun satirik tipin
monoloqunda əks olunan məzmunu məktəbin
ictimai şüurdakı obrazının dəyişməkdə
olduğunu sübut edir. Hiss olunur ki, milli
mühitdə nəinki yeni tipli məktəblərin, hətta
"məktəbi-nisvan"ların açılmasına rəğbat
bəsləyənlərin, bu işə təkan verənlərin sayı
gündən-günə artmaqdadır. Mütərəqqi fi-
kir daşıyıcılarının məktəb hərəkatını irəli
aparmasının, məktəb şəbəkəsini hər gün daha
artıq genişləndirmək məramlarının qarşısını
almaq mümkünsüzdür; zamanın ictimai-mə-
dəni hərəkatı mühafizəkar qüvvələrin mü-
qavimətini qırmaqdadır: "... Gərək aləmi-
islamda, hər ölkədə, hər şəhərdə, dinarı
dirəmlər saçılıb, məktəbi-nisvan açılıb, qız
balalar məktəbə hazır olalar, elmdə mahir
olalar, fəzldə bahir olalar, başdan-ayağə
geyələr don, gedələr məktəbə on-on, dutalar
şiveyi-bidət, oxuyub nəhvə hikmət, alalar
dərsi-təbabət, bilələr cümlə kitabət, edələr
yazmağa adət, itə ismət, bata iffət...aman, ey
vah! Ay Allah!"

Satirik tipin yuxusunu qaçıran, onu
vahiməyə salıb narahat edən yeni tipli məktəb
uğrunda mübarizə aparanların ictimai bir

qüvvəyə çevrilməsi, sosial düşüncəni bu hərəkata səfərbər etmək əzmidir. Yenilik sürətlə irəliləməkdə, köhnə, sxolastik düşüncəni sıxışdırmaqdadır:

*Məktəblər açıb eyləyin ehsanı, - deyirlər,
Məktəbdə qoyun ustulu, dasqamı, - deyirlər,
Pərpuç eləyin çubi-fələqqanı, - deyirlər,
Dişrə çıxarın həzrəti mollanı, - deyirlər,
Molla qovula, yəni müəllim gələ, vah-vah!
Lahövə vəla qıvvatə illa və billah!*

Yeni tipli məktəb uğrunda mübarizə nəticə etibarı ilə yeni dünyagörüşünə malik, dünyəvi elmlərin əsaslarını mənimşəmiş ziyah təbəqəsinin yetişməsinə hesablanmışdı. Sabir satirasında millətin savadlanması, elm və təhsil uğrunda mübarizənin əməli nəticələri də əks olunmuşdur. Vaxtı ilə dünyəvi məktəbə olan müqaviməti qırıb millət balalarını təhsilə, elmə cəlb edən işıqlı qüvvələrin zəhmətləri bar vermekdə, dünyəvi elmlərə mükəmməl şəkildə yiylənmiş gənclərin sayı artmaqdadır. Dünüyəvi təhsil alan bu uşaqlar Sabir satirasında gələcəyin qurucuları, millətin istiqbalının təmindediciləri kimi təsvir edilirlər. Satirik tipi azyaşlı uşaqların dünyəvi elmlərdən xəbərdar olmaları nə

qədər qorxudur, vahiməyə salırsa, vətəndaş sənətkarı bir o qədər sevindirir, ümidləndirir. Satirik tipin dilindən səslənən:

*Ana dilini belə bilmir iyirmi yaşlı cəvanlar,
Bilirlər indi bular beş lisan bu boyda, bu
boyda!*

*Lisani-müxtəlifə bilməsi hələ belə dursun,
Qanırlar ərz nədir, asiman, bu boyda, bu
boyda! –*

misralarında təhsili, elmi özünün həyat amalına, fəaliyyət meydanına çevirən gəncliyin yetişməsi həqiqəti də ifadə olunmuşdur. Bu həmin o gənclikdir ki, Sabir milli tərəqqiyə olan bütün ümidi lərini onlara bağlamışdı. Oxumuş, ziyalı gənclik milləti birləşdirəcək, onu milli şüura, vətəndaşlıq düşüncəsinə kökləyəcək, vətən övladını "nadanhıqdan danalığa" dəvət edəcək əsas və həlledici qüvvə idi. Sabirin qəti inamına görə "o cəvanlar rahi-nicata, təriqi-səadətə dəlil, hadi ola bilir ki, oxumuş olalar, ali mədrəsələrdə təhsili-elm, təhsili kəmalat etmiş olalar" (M.Ə.Sabir. Göstərilən kitabı. s.205). Sabir milli ictimai qüvvələr qarşısında məsələni belə qoyurdu: "Məktəb açdırın, məktəblər açdırın, ta ki, nəticəsində o biz deyən oxumuş, böyük

oxumuş, ana dilində əqaidi-diniyyasından xəbərdar olan cəvanlar sahəarayı-meydanıtərəqqi olsunlar" (M.Ə.Sabir. Göstərilən. s.207).

Sabir satiralarının bir qismi satirik tipin monoloqu kimi yazılmışdır. Bu monoloqlarda satirik tip ictimai şüurunun geriliyi, vətəndaş düşüncəsinin naqışlıyi ucbatından təqnid hədəfi seçilmişdir: "Millət necə tarac olur olsun, nə işim var", "Ah eylədiyim-nəşeyi-qəlyanın üçündür", "Nolur şirinməzaq etsə məni həlvayi-hürriyyət", "Sərhesab" və s.

"Hophopnamə"də bir neçə satirik tipin monoloqundan ibarət satiralar da vardır. "Bir məclisdə on iki kişinin söhbəti" məhz bu şəkildə yazılmışdır. Zahirən bu satira satirik tiplərin dialoqu təsiri bağışlayır (Ədəbiyyatşünaslıqda da bir qayda olaraq belə qəbul edilir). Ancaq diqqət edilsə, görmək çətin deyil ki, bu satirada dialoq əlamətləri yoxdur. Çünkü dialoq predmetə fərqli münasibət tələb edir. Məsələyə fərqli baxış bucaqlarından yanaşmaq dialoq aparan tərəflərin mübahisəsini şərtləndirir. "Bir məclisdə on iki kişinin söhbəti"ndə tərəflər mübahisə etmir, onların hamısı yekdildirlər, hamısı predmetə münasibətdə eyni havanı çalışırlar. Əlbəttə, Sabirin yaradıcılığında satirik tiplərin dialoqu şəklində yazılmış satiralar da

vardır: "Sual-cavab", "Olmur, olmasın" və s.

Sabir satiralarının bir qismində satirik tipin, və yaxud tiplərin dünyagörüşü ilə "şair məni"nin dünyagörüşü arasındaki təzad bədii konflikt şərtləndirən əsas amilə çevrilir. Çox vaxt da biz bu konflikt tipini bütövlükdə Sabir satirası üçün xarakterik olan əsas konflikt tipi kimi qələmə veririk. Ədəbiyyatşunaslıqda Sabir satirasında ikinci konflikt tipi kimi "ictimai aşağılar"la "ictimai yuxarılar" arasındaki ziddiyətlərin bədii əksi səciyyəvi hesab edilmişdir. Belə konfliktin qütblərində "meydan oxuyanlar" və "fəryad edənlər" (Y.Qarayev) arasındaki ziddiyətlərin durduğu əsaslandırılır. Bu mənada ədəbiyyatşunaslıq Sabir satirasında "fəhlənin burjuya, kəndlinin mülkədərə meydan oxumağa başladığı bir dövrün hərtərəfli inikası"ndan (*Qarayev Y. Realizm: sənət və həqiqət. Bakı. "Elm", 1980, s.221*) söz açır. Bu zaman Sabirin ayrı-ayrı sosial təbəqələrə münasibəti birmənalılıq müstəvisinə gətirilir və totallaşdırılır. Məsələ burasındadır ki, Sabir satiralarında ayrı-ayrı sosial təbəqələrə total münasibət yoxdur. Sabirdə müəyyən bir burjyun, mülkədarın tənqididə var, lakin bu, bütövlükdə burjuaziyanın, mülkədarlığın tənqididə deyildir. Sabirdə burjuaziyanın və

mülkədarlığın tənqidi onlara oxunan "ölüm və matəm mahnısı" (Y.Qarayev) deyildir. Sabirdə ictimai şüjuru oyanmaqda olan, haqqı nahaqdan ayıran fəhlənin, kəndlinin təqdiri var, amma bu bütövlükdə fəhlə və kəndlinin sosial mədhi deyildir. "Fələ, özünü sən də bir insanmı sanırsan?", "Bakı fəhlələrinə", "Əkinçi" satiralarında fəhlə və kəndliyə ictimai şüjurunun oyanması nöqtəyinə nəzərindən müsbət, təqdiredici münasibət ifadə olunursa, "Səbr eylə" satirasında bu, tənqidi münasibətlə, hatta sarkazmla əvəz olunur:

Əzil, pəməl ol, axtarma buna bir çarə, səbr eylə!

Bəlayi-fəqrə düşdün, razi ol, biçarə, səbr eylə!

Sabir satirasının bu cəhəti sosial təbəqələrə ziddiyətli yanaşmanın ifadəsi sayıyla bilərmi? Fikrimizcə, yox. Ədəbiyyatşünaslıqda çox vaxt məsələ belə qoyulur ki, "iki qəhrəmanın mübarizəsi bu realizmin ən yaxşı nümunələrində iki zidd ictimai şəraitin, sinfin, təbəqənin açıq mübarizəsi səviyyəsində ümumiləşir" (Qarayev Y. Göstərilən kitabı, s.215). Bu fikirlə razılışmaq çətindir. Sabir satiralarında bədii konfliktin

mayasında sınıflararası mübarizə dayanır. Sabirin tənqid hədəfi nə ayrı-ayrı sınıflar, nə də ayrı-ayrı təbəqələrdir. Sabirdə hər hansı təbəqəyə (istər aşağı, istərsə də yuxarı) birmənalı münasibət, birmənalı tənqidin və yaxud təqdiredici münasibət yoxdur. Sabirdə tənqidin meyarı kimin hansı sinfə, yaxud sosial təbəqəyə mənsubluğu deyil, kimin hansı səviyyədə ictimai və milli şürur, vətəndaşlıq düşüncəsi nümayiş etdirib-etdirə bilməməsidir. Satiraların dialoji məzmunu bunları deməyə əsas verir və satirik tiplərin əksər "monoloq"larına birmənalı yanaşmanı sərf-nəzər edir.

Elmi ədəbiyyatda tamamilə doğru vurgulanır ki, "ümumiyyətlə, şairi tərəqqiyə kömək edə bilən hər cür iş maraqlandırmışdır" (*Bayramoğlu A. Mirzə Ələkbər Sabir. Bakı «Qismət» 2003. s.86*). Sabir millətin bütün təbəqələrini sosial tərəqqi, milli intibah uğrunda mübarizə yoluna səfərbər etməyi əsas fəaliyyət məqsədi kimi seçmişdir. Sabir məsələni belə qoyur: Millətin həli pərişandır və onu bu "pərişanlıq"dan xilas etmək üçün çalışmalıyıq:

*Millətin həli pərişan ola,
Hər bir işi nifratə şayan ola,*

*Cahil ola, vəhşiyi-nadan ola,
Qəm yemə, səbr et, bu da, yahu, keçər!*

Buradakı “Qəm yemə, səbr et, bu da, yahu, keçər” nidası millət uğrunda mübarizəyə çağırışın, milli səfərbərlik zərurətinin kinaya örtüyünə bürünmüş ifadəsidir. Millət uğrunda mübarizə ideyasının milli birlikdən keçdiyini və başqa heç bir çıxış yolunun qalmadığını oxucusuna çatdırmaq, onun bəsirət gözünü açmaq üçün Sabir bəzən sözünün üstündəki kinaya örtüyünü götürür, məsələni açıq və birbaşa qoyurdu:

*İki qonşu bir-birinin milləti,
Hər ikisi bir peyğəmbər ümuməti,
Biri kəsir qurban, bişirir əti,*

*Bayram edir Xəlilullah eşqinə,
O biri də baxır Allahı eşqinə.*

*Görürsənmi bizim Hacı Pirini,
Paylamayır atın ondan birini,
Qonşu sorur barmağının kirini,*

*Hacı yeyir Xəlilullah eşqinə,
Yatır, şisir, köpür allah eşqinə.*

Burada, albəttə, tənqid var. Kinayə, sarkazm da var. Ancaq Hacı Piriya, Hacı Pirilərə yönəlmış bu tənqid ifşa xarakteri yox, ayıldıçı, təsiredici səciyyə daşıyır. Burdakı tənqid "bir şairi-kinayəafərin" in, "kor-kar ruhlarda milliyyət hissi" (A.Səhhət) oyan-dırmaq məqsədindən güc alır. Şair öz niyyəti-ni açıq deyir. Millətin imkanlı şəxslərinin üzərinə düşən missiyani onlara bir daha açıq və aydın bir dillə xatırladır:

*Dedim, hacı, gözlə işin birisin,
Diqqət elə irəlisin, gerisin,
Ver məktəbə qoyunların dərisin,*

*- Elm oxusun Xəlilullah eşqinə,
Cocuqları şad et Allahı eşqinə.*

Sabir öz soydaşını himmətçiliyə, ümmətçiliyə çağırır. Ona üzərinə düşən vəsifəni, milli varlıq naminə üzərinə düşən missiyani dönə-dönə xatırladır, onun yatmış ruhuna təsir etməyə, vicdanını oyatmağa çalışır. Sabirdə "sərvətü saman"ına, "bol pulu"na, "milyon"una görə varlığını, kapitalisti, mülkədarı töhmətləndirmək niyyəti yoxdur. Sabir varlıya himmətçilik, ümmətçilik düşüncəsi təlqin edir. Milli birlilik olmadan milli tərəqqi

yoluna çıxmağın mümkünsüzlüğünü başa düşməyə çağırır. O, sosial təbəqələr arasında təfriqə yox, harmoniya, bir-birinin səsinə səs vermek istəyi, düşüncəsi axtarır. Sabir "Çox da demə sərvətü samanliyam, ey filan!" misrası ilə başlayan satirasında üzünü "sərvətü saman" sahibinə tutub üzərinə düşən missiyani ona belə xatırladır:

*Qoşuda lakin neçə üryan da var, - qış,
boran...*

Giryə da var, naləvii əfəqan da var, nimcan...

Sən ki şəriatçısan, ey binən, qıl haya!

Şərdə axır na, bir ehsan da var,

Haqqı-müsəlman da var...

Sabirə görə milli həmrəylik olmadıqca, pullular milli mənafə uğrunda mübarizənin zərurətini duymadıqca, tərəqqi, milli inkişaf yoluna düşən, bu yolda böyük uğurlar əldə edən millətlərin təcrübəsini öyrənmədikcə bir millət kimi özümüzü təsdiqdən söhbət gedə bilməz. "Təbaət" şeiri bu məntiqə söykənir. Şair məsələni belə qoyur: "Rütbeyi-irfan" a gedən yol "təhsili-ülüm" dan keçir. "Təhsili-ülüm" üçün məktəb lazımdır. Məktəbə kitab lazımdır. Başqa xalqların sərvət sahibləri məktəbin, kitabın inkişafına maraq göstərir,

imkanlarını əsirgəmirlər. Bu sahəyə pul qoyub, şirkətlər yaradırlar. Sabir üzünü millətin var-dövlət sahiblərinə tutur, təkid və təlqin xarakteri daşıyan sualla onlara müraciət edirdi:

— *Etsək nə olur biz də belə şirkətə iqdam?*

Şair var-dövlət sahibinin bu işə maraq göstərməyəcəyini, bu işin faydasını dərk etməyəcəyini qabaqcadan bilir, lakin sözünü deməyi, "rütbeyi-irfan" uğrunda mübarizəni onun şüuruna, düşüncəsinə yeritməyi, nəticə alınmayacağı təqdirdə belə, sözünü dönə-dönə deməyi lazımlı bilirdi. Sabir alacağı cavabı da bilirdi. Sabir üçün varlinin-əğniyanın nə düşündüyü, necə düşündüyü, nə üçün yaşadığı, necə yaşadığı gün kimi aydın idi. O, bu düşüncəni də, günün acı reallığını da satira güzgüsündə əks etdirirdi:

*Tikma, kənar ol, gözüümə milləti!
Neylayırəm milləti, milliyyəti?!
Oldu başımı dəng, dəyiş söhbəti,
Az söla millət belə, ümmət belə!..*

Sabir çətin bir yolun yolculuğuna çıxdığını çox dəqiq bilir, buna görə də qətiy-

yən ruhdan düşmür, yorulmur, usanmir, ayaq
geri qoymaq haqqında düşünmürdü. Sabir:

*Pulu ancaq yaraşır çinləyəsən sənduqə,
Nə ki, xərc eyləyəsən millətə, dindəşa, atə?!
Öylə zəhiləm gedir, Allah da bilir, millətdən,
Oluram süst adı gəlcək, dönürəm daşa, atə-*

deyən sərvətdarı çox yaxşı tanıyor, ondakı
düşüncə məhdudluğunu çox aydın görür,
bundan dərdlənir, ağrınır, lakin ruhdan
düşünmürdü. Sabirə görə, ümidsizliyə bir elə
əsas yox idi. Əksər pullular millət uğrunda,
millətin mənafeyi uğrunda mübarizəni
felən qəbul etmirdisə də, zaman onları bu
məsələyə münasibətdə "dalan" a dirəmişdi.
Çünki burjua münasibətlərindən doğulmuş
"əğniya"lıq burjua münasibətlərdən doğul-
muş milli həmrəylikdən kənardə qala bilməz,
yaxasını qırğığa çəkə bilməzdi. Əğniyanın
- varlığının millətçilik, ümmətçilik uğrunda
mübarizə yoluna qədəm qoyması qaçılmaz bir
proses idi, zamanın istəyi idi. Zaman varlığının,
əğniyanın qarşısında millətinə cavabdehlik
vəzifəsi qoyurdu. Əğniya "fikrim budur ancaq
olam öz keyfimə məşgül" desə də, cəmiyyət,
həyat ona görəcəyi, görməli olduğu işi təlqin
və təkid edirdi. Bu təkid və təlqin qarşısında

ayaq geri qoymaq istəməyən əğniyanın psixoloji portreti Sabirdə belə çizilirdi:

*Yəni nə deməkdir bu ki, sən pulunu xərc et,
Ta elm oxuyub dərs ala millət, uçitellər?!
Millətdən ötiür ağılıyan axırda olur kor,-
Məzmiunlu məsəldir bu ibarət, uçitellər!*

Bu "uçitellər" burjua münasibətlərinin doğurduğu ideoloqlar idilər. Onlar zamanın səsi kimi zamanın tələbini millət övladlarına çatdırır, onlara psixoloji təsir göstərir, onları millət uğrunda mübarizəyə kökləyirdilər. Cəmiyyət artıq ağı qaradan seçə bilir, "millət qəminə baxmayan" "bihimmət əğniya" ilə millət uğrunda mübarizləri fərqləndirməyi bacarıır, Sabir satirasının tənqid və təlqin gücү ilə onları millət, vətən uğrunda mücadiləyə səsləyirdilər:

*Bimərhəmət əyanlarına şükr, xudaya!
Bu sahibi-milyanlarına şükr, xudaya!
Millət qəminə baxmayan ənzari-kərəmlə
İşani-zəvişanlarına şükr, xudaya!*

Bu kinaya, bu tənqid qarşısında ictimai şürurca tam yoxsul olan əğniya öz kor inadı hesabına:

*Mən fəqət öz əmrimi samanlaram,
Xeyrim üçün aləmi viranlaram,
Mən nə cəmaət, nə vətən anlaram,
Yansa vətən, batsa cəmaət belə —*

desə də, cəmiyyətdə gedən proseslər, milli intibah uğrunda gedən mübarizənin dönməzliyi onlara da təsisiz qalmır, "yanan vətən, batan cəmaət"lə bağlı düşüncələr onları da tədricən narahat etməyə başlayırdı. Bu mənada vaxtı ilə sabırşunaslıqda qoyulmuş bir məsələ öz aktuallığını və müasirliyini indi də saxlamaqdadır. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli tədqiqatçısı, nəzəriyyəçi alim Mir Cəlal 1961-ci ildə yazdığı "Sabirin surətlər aləmi" adlı məqaləsində yazırırdı: "Bəzi ədəbiyyatşunaslar arasında bir təsəvvür gəzir ki, guya Sabirancaq mənfi tiplər yaratmışdır, müsbət adamlara, müsbət hadisələrə diqqət yetirməmiş və ya az fikir vermişdir. Sabir yaradıcılığını, xüsusən böyük şairin məqsəd, qaya və amalını dərindən öyrənənlər və dürüst dərk edənlər bu iddiaların boş, əsassız və insafsız olduğunu yaxşı bilirlər" (Mir Cəlal. *Sabirin surətlər aləmi / Mirzə Ələkbər Sabir haqqında tədqiqlər* (Elmi məqalələr toplusu). Bakı. "CBS",

2012, s.59). Görkəmli nəzəriyyəçi alimin bu tezisləri "Hophopnamə" estetikasının düzgün elmi dərkinin metodoloji açarı kimi qəbul edilə bilər. Mir Cəlal onu da tam dürüst vurğulayırdı ki, "Sabirin birinci müsbət qəhrəmanı, Qoqolun dili ilə desək, həqiqət idi! Parlaq həyat həqiqəti!" (Mir Cəlal. Göstərilən məqaləsi. s.59). Bu fikri bir qədər də inkişaf etdirərək deyək ki, məhz həmin "parlaq həyat həqiqəti" Sabir satirasını həyata birtərəfli yanaşmadan hifz etmiş, "Hophopnamə"ni sosial həyatın güzgüsünə çevirmişdir. Bu güzgüdə "əsrin doğuş çağrı"nın (Mürşüd Məmmədli) açı reallıqları ilə bərabər, irəliyə doğru hərəkəti də, tərəqqini şərtləndirən əmillər də, "millətdən, milliyyətdən" xəbərdar olanlar da əks olunurdu. Fikrimizin təsdiqi mənasında "Bizə nə?!" və "Ağlaşma" satiralarında məsələlərin qoyuluşuna daha təfsilatlı nəzər yetirək.

Biz adətən, Sabir satirasında monoloq və dialoqdan olduqca sənətkarcasına istifadədən danışırıq və bu üsulla onun tipin daxili aləmini məharətlə açdığını xüsusi qeyd edirik. Bu, əlbəttə, belədir. Doğrudan da "satirada dialoqdan yerli yerində istifadə baxımından da Sabirin satirası fərqlənir" (İ.Həbibbəyli. Göstərilən əsəri. s.119). Bu da

tamamilə doğru müşahidədir ki, "Azərbaycan poeziyasında satira dilinin ən zəngin və bənzərsiz nümunələrini yaratmaq M.Ə.Sabirə müəyyəssər olmuşdur" (*İ.Həbibbəyli. Göstərilən əsəri*. s.119). Fikrimizcə, bu bənzərsizliyin ən əlamətdar cəhətlərindən biri kimi böyük sənətkarın yaradıcılığında dialoji nitqdən məharətlə istifadəni fərqləndirmək lazımdır. M.Baxtinin polifonik (dialoji) roman nəzəriyyəsinə əsaslanaraq biz İ.Hüseynovun "İdeal" romanına belə bir xarakteristika vermişdik: "Romanda hər hansı qəhrəmanın nitqi baş verən hadisələrlə bağlı təkcə özünün mövqeyini aşkarlamır. Bu nitqdə hadisəyə kənar gözün, kənar düşüncənin də mövqeyi ilə bağlı işarələr vardır. Beləliklə, qəhrəmanın "söz"ü həm özünün, həm də başqasının sözünün məzmununu əks etdirməklə dialoji səciyyə qazanır. Bir halda "söz"ün qəhrəmana aid məzmunu onu həqiqət kimi təsdiq edirsə, başqasına aid məzmunu onu həqiqət kimi inkar edir. Hər iki halda inkar və təsdiq sözün və yaxud mülahizənin daxilində özünə yer edir" (*Salamoğlu T. Ən yeni Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri. Bakı. "E.L." nəşr., 2012, s.298*) və beləliklə, mətn dialoji məzmun qazanır. Bu cəhət, yuxarıda deyilənlərdən də aydın göründüyü kimi, Sabirin satirik

mətnləri üçün səciyyəvi keyfiyyət hesab edilə bilər. Əksər satiralarda tipin monoloqu hadisəyə yalnız özünün münasibətini yox, həm də başqalarının münasibətini ifadə edir. Məhz bu cəhət, bir daha təkrar edək ki, satiraların inkar və təsdiq məzmununu önə çıxarıır. "Bizə nə?!" satirasına diqqət yetirək:

Gər bu il xəlqi təbah etdi giranlıq, biza nə?!
Tapmayır ac-yalavaclar güzəranlıq, biza nə?!

Bu, monoloji nitqdir və tipin hadisəyə birmənalı münasibətini ifadə edir. Bununla da Sabir satirasının tənqid hədəfinə çevrilir.

Bu da sözdürmü, qazandıqlarımız paralari
Hey verək boğmalasın Zəngəzur avəraları?
Bizlərə dəxli nadir, - yoxdur ağar çarələri,
Qoy ağarsın füqəra gözlərinin qarələri!

Bu, artıq monoloji nitq deyil və ancaq satirik tipin düşüncəsini, məsələyə baxışını ifadə etmir. Bu, dialoji nitqdir. Burada satirik tiplə bərabər, tamam fərqli bir dünyagörüş sahibinin düşüncələri də əks olunmuşdur. Bu dialoji nitqdə iki obraz var. Birincisi, əğniyanı himmətçiliyə, millət yolunda xidmətə çağırıran vətəndaş, ikincisi, himmətçiliyin, millət

yolunda fədakarlığın mahiyyətini dərk etməyən əğniya – varlı obrazı. Satira ictimai proseslərə fərqli baxışların ifadəsi olmaqla cəmiyyət həyatındaki geriliklə bərabər, inkişafı da təsvir və təhlil predmetinə çevirir. Satirada tipin ictimai şüurunun yoxsulluğu ilə bərabər, onu ictimai və milli şüura dəvət edən vətən övladının vətəndaş düşüncəsi oxucunu düşünməklə yanaşı, müsbət ovqata da kökləyir.

İctimai həyatda milli varlıq uğrunda mübarizədəki irəliləyiş vətəndaş düşüncəli qəhrəmanın daha artıq aktivləşməsi, milli şüurdan məhrum soydaşına millət və vətən naminə iş görmək zərurətini daha fəal şəkildə başa salması, izah etməsi ilə səciyyəvilik qazanır. "Ağlaşma" satirasında satirik tipin:

*Mənə böylə-böylə işdə deməyin söz, ey cəmaət!
Nəyimə gərək ki, yeksər qırılıb ölür də millət?*

və yaxud

*Bu qəzetçilər deyilmi ki, salib bizi bələyə?
Ela bir iş olmamış hey verilir səda-sədaya
Ki, gərək kömək olunsun füqərayi-binəvaya...*

sözlərindəki dialoji məzmun milli inti-

bah uğrunda mübarizənin ictimai bir hərəkat səviyyəsi aldığıını göstərir. Bu məzmunda millət uğrunda mübarizlərin günü-gündən çoxalması, təşkilatlanması və ictimai proseslərə təsir imkanlarının artması, real qüvvəyə çevrilməsi də ifadə olunmuşdur. Milli şüurdan məhrum vətəndaşın milli birliyə, himmətçiliyə dəvətdən ciddi narahatlılıq keçirməsi, əsəbiləşib özündən çıxması onun milli hərəkat qarşısında çıxılmazlığını, himmətçilikdən başqa yolun qalmadığını dərk etməsinin nəticəsidir:

*Sənə nə, evin yixilsin, füqarə üçün yanırsan?
Atan oğlu qardaşındır, nə də hiç bir tanırsan?!*

Olsun ki, "iki gözlərimdi pulum, kişi, bir məgər qanırsan?!" deyən satirik tipin təbdən çıxıb çılgınlığında öz varını, dövlətini əvvəlki tək "annalar" yolunda yox, millət yolunda sərf etməyə hazır olan, bu yolu tutub gedən həmkarlarının da hərəkətinin rolü var. Sabir satirasında bu həqiqət də öz ifadəsini tapır. "Ey pul! Ey zövqi-dilü ruhi-tənəü qüvvəti-can!" deyən sərvətdar etiraf etməyə məcbur olur ki:

*Bir para şəxs eyləyir mayeyi-ehsan səni,
Qadrini bilməz edir millətə qurban səni.*

Bu misralarda satirik tipin etiraf etdiyi həqiqət Sabirin bütün ömrü boyu inandığı və uğrunda mübarizə apardığı böyük HƏQİQƏTİN artıq gerçəkləşməkdə olduğuunu təsdiq edir.

MÜNDƏRİCAT

Redaktordan.....7

I məqalə

M.Ə.Sabir yaradıcılığı milli ədəbi tənqid müstəvisində.....15

II məqalə

Sabirin milli intibah ideali ("İctimai yuxarlar" a münasibət kontekstində).....36

III məqalə

Sabirşünaslıq monopoliyadır mı? ("Sabirşünaslığa" töhvə müəllifinə cavab).....73

IV məqalə

Sabir satirasının dialoji məzmunu.....106

Təyyar SALAMOĞLU
(Təyyar Salam oğlu Cəvadov)

M.Ə.SABİRİN MİLLİ İNTİBAH
İDEALI
(məqalələr)

BAKİ – 2015

Müəlliflə əlaqə:

Tel.: (050) 415 63 77

E-mail: tayyarsalamoglu@yahoo.com

Kompüter yiğicısı: Salam CAVADOV

Yığılmağa verilmiştir: 04.03.2015
Çapa imzalanmıştır: 24.03.2015
Offset kağızı. Format 60X84 1/16
Şərtli çap vəraqi 9. Tiraj 500

**Kitab "ORXAN" Nəşriyyat və Poliqrafiya
Müəssisəsinin mətbəəsində hazır deopozitivlərdən istifadə
olunmaqla ofset üsulu ilə çap edilmişdir.**

**Ünvan: Bakı şəhəri, Dərnəgül qəsəbəsi, 3105-ci mahalla
Direktor: Cəfər Əziz oğlu Bağırov
Tel: 562-83-03; 563-54-42**

